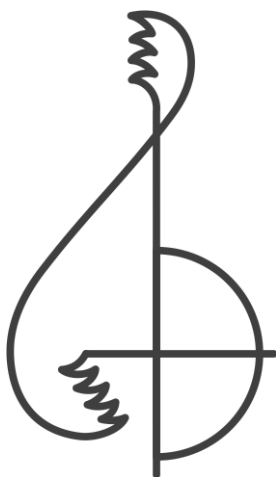


12+



1
2016





НАША ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Издается с мая 1934 года

Главный редактор

Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Зам. гл. редактора, проза – Борис ГУСАЛОВ
Поэзия, драматургия – Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Станислав КАДЗАЕВ, Елизавета КОЧИЕВА,
Анатолий КУСРАЕВ, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2016



ЛИТЕРАТУРОН-АИВАДОН АЕМÆ АЕХСÆНАДОН-
ПОЛИТИКОН АЕРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

Сæйраг редактор

ХЪОДЗАТЫ АЕхсар

Редакци

Сæйраг редакторы хæдивæг, прозæ – ГУСАЛТЫ Барис
Поззи, драматурги – МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы æхсæны уынаффæдон

БЗАРТЫ Руслан, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизæ, КЪАДЗАТЫ Станислав,
КЪУСРАТЫ Анатоли, ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2016

НОМЫРЫ ИС:**ХОДЫ КАМАЛ: 75 АЗЫ**

<i>ХОДЫ Камал. Ёмдзæвгæтæ, тæлмацтæ</i>	7
<i>ТОМАЙТЫ Шамил. Ёцæг цаутæ</i>	18
<i>ХЪОДЗАТЫ Ёхсар. Боны Хорзмæ æнхæлмæ кæсгæйæ. Ёмдзæвгæтæ</i>	49

НОГ НОМ

<i>КАСАТЫ Аслæнбег. Нывæй-нывмæ</i>	61
<i>БЫРНАЦТЫ Барон. Мæ зынджы хай. Ёмдзæвгæтæ</i>	70
<i>ХЪÆЦМÆЗТЫ Азæ. Дыууæ æмдзæвгæйы</i>	74

РОМЕН РОЛЛАН: 150 АЗЫ

<i>РОМЕН Роллан. Цитатæтæ, афоризмтæ</i>	77
--	----

АДÆМОН СФÆЛДЫСТАД

<i>Махараты æфсымæртæ</i>	82
---------------------------	----

ЛИТЕРАТУРÆЙЫ ФАРСТАТÆ

<i>ХЕКЪИЛАТЫ Цæразон. Мæнæн та арвæй зæххы ‘хсæн – сымах. Интервью</i>	87
--	----

<i>ИРОН АИВ ДЗЫРДЫ ДÆСНЫТÆ</i>	99
--------------------------------	----

ИРОН ПРОЗÆЙЫ АНТОЛОГИ

<i>ХЪАЙТТАТЫ Сергей. Цыбыр хабæрттæ тохы бонтæй</i>	106
---	-----

<i>АРВИСТОН</i>	133
-----------------	-----

Рæстдзинад кæм нæ уа, уыцы
паддзахæдтæ стигъджыты чы-
сыл къордтæй уæлдай цы сты?
Уæвгæ стигъджыты къордтæ
дæр миниатюрон паддзахæдты
хуызæн сты.

Аврелий Августин (354–430)

Фыццаджыдæр хъуамæ дæ
адæмы фарнæн кусай, стæй та
æппæт дунейы адæмты фар-
нæн.

Николай Бердяев

ХОДЫ КАМАЛ: 75 АЗЫ



ÆМДЗÆВГÆТÆ, ТÆЛМАЦТÆ

ИРЫ ХЪАРÆГ-ЗАРÆГ

(Алы азты рæнхъытæ)

1.

Фыдæлтыккон нæргæ зарджытæм хъуыстон,
Уыдтон нæ ивгъуыд – тармылазон, сау...
Дæ зарæг дæр у хъарæгау, Ирыстон –
Цæмæн дæм афтæ феххæлыд Хуыцау?

2.

Бæрцыдзаг хор куы байтауй, уæд дзы
Кæм æрцæудзæни фæззæджы цъынатæ...
Æнæбузныггад саугуысты фæрцы
Дæ зардæмæ фæндаг куы ссарин, адæм.
Уæлвонг хæхтыл сæрд дæр нæ тайы мит,
Уæддæр цæхæр сæ рындзтыл калы фугæ...

Тæхуды, Иры буц хæрзтæ фæфид.
Ысфæлдис ыл бæрзонд зарæг дæ тугæй.
Фæлæ йыл зарын алкæй дæр фæнды!
Фæлæ хъæуы лæгау асгуыхын иу хатт –
Куыд байста калмæй Токаты Алихан
Гармониты цыкурайы фæрдыг.

3.

Дæ сагъæстæй æз фаг хайджын куы нæ уон,
Дæ фыдгулæн мæ зоныгыл куы ‘рлæууон.
Дæ тохы бон куы нæ стъæлфон æхст фатау,
Уæд нал уыдзæн бæрæг мæ сæр, мæ фадæн.

Æцæгæлонау де ‘взагмæ куы кæсон,
Мыййаг, куы суа мæ зæрдæйæн æддæссонд,
Æз хъулон уарзт куы нæ кæнон дæ хæхтæ –
Йæхимæ мæ нæ райсдзæни дæ зæхх дæр.

Нæ уыдзынæн нæ – Иры фырт, нæ – Ходы, –
Сæ дыууæ дæр мыл бакæндзысты хъоды.

4.

Мæ зæрдæ дзаг – дæ цин æмæ дæ хъыгæй,
Дæуæн уыдис мæ цæугæ-цард нывонд..
Æрвæрттывды тæссар-мæссар хæххытæй
Историйы æрцыдис фыст дæ ном.

5.

Хуыцау, Дæ Ном мæ уды арвыл – фыст,
Дæ цагъар дæн, Дæ иузæрдыг æххуырст.

6.

Ирæттæ

Кæд базондзыстæм царды бонтæн аргъ?
Адзал-хъызт зымæг! – къæсæргæрон ниуы..
Нæхи йеддæмæ никай хъæуæм мах,
Нæхæдæг та нæ ауæрдæм нæхиуыл.

7.

Ныхас фидæнимæ

«Лæгдзарм тæнæг у...»
Цастæ ‘взары, уастæн:
Æлдары ехс,
Хæддзуйы узæлд – хъылма..
Мæ Хуыцауыхай!..
Цал азы фæкастæн
Хуыздæр заманмæ,
Рухс фидæнмæ ‘нхъæлмæ.

О фарны дуг!
 Зæрдæуынгæг ныхæстæй
 Дæумæ сидтæн –
 Кæд басæттин мæ мондаг,
 Бæргæ тындзыдтон
 Худайстæй
 Дæ фæстæ, –
 Æрвгæронау мæм
 Дардæй-дарддæр кодтай.

Кæм – мастæфхæрд,
 Кæм – тугдзæссыг,
 Уæддæр дæм
 Æхсæвыгæтты
 Ирдцæстæй
 Фæкуывтон...
 Сæ табæтыл дæр нал ардтой нæ мæрдтæ
 Фæстаг æнцой.
 Ныдздырддæгтæ нæ куывддон.

Дард айтыгъта нæ Иры сæрмæ сау сынт
 Йæ сау базыртæ –
 Хуры цæст нæм нал каст.
 Ироны ном ирон адæмæн басгуыхт
 Сæ фидисы гакк –
 Бирæ лæг ыл нал саст.

Бæрзонд хæхтæ,
 Æнусвæлтæрд Ирыстон –
 О, сау диссаг! –
 Сæ хъысмæтæн фæрæзтой...
 Аланты ‘взаг – æгас дунейыл хъуыстгонд –
 Куыдзы ‘мгад сси ирон адæмы цæсты.

Йæ былгæрæтты Терчы маст нæ цыди –
 Хъуырдухæнгæнгæ
 Къæйдуртæм лæбурдта.
 Лæджы зæрдæ ма иу халыл хæцыди:
 Сæ ныфс нæ састы адæмы хъæбултæн.

Дзырдтой рæстдзинад тугæрхæм хъæлæсæй,
Сæ дзыллæйæн æй бузныггад нæ кодтой.
Æгас бæстæ та –
Паддзахæй, кæркгæсæй
Сæ дзыхы дардтой:
«Сæрттыфта нæ сомбон!»

«Нæ гæлир дугæн иу сæрфат ыссарæм», –
Бæргæ загътам.
О, цас фæрæйдтам мæймæ!

О, цал «рындзы»,
О, цал «бæрзонд нысанмæ»
Фæлæгæрстам –
Цæстурс та ма цы вæййы!..

«Æрцæудзæн рухс дуг», –
Абон дæр зæгъынц.
...Æнхъæлмæгæсгæ
Базæронд и
Куыдз.

1990

8.

Дымгæ æмæ кард

*Скифтæ, Иры рагондæр фыдæлтæ, табу
кодтой Дымгæ æмæ Кардæн. Нымадтой сæ
Цард æмæ Адзалы бардуæгтыл.*

Нæ уыд сымахæн къона æмæ арт.
Зæххы къорийыл хаттыстут зынг бардзау.
Уæ туг – ызнæт, æхсидгæ ронджы карзау.
Хуыдтат уынгæг тох – хуры тын фæсуард.

Дымгæйау уыд æнæрæнцой уæ цард.
Уæ фæринк кард уæ разæй тахти арцау.
Уæ дард фæдон – кæсы мæнмæ та хардзау:
Уæ Дымгæйыл фæуæлахиз уæ Кард.

Æндонвидар – дунейы сконды уаг.
Йæ тæрхон рæстæг барджынаы зæгъы.
Æнхъæвзы размæ. Дур нæ уадзы дурыл.

Фæлæ уæддæр – ныфсæй мæ зæрдæ дзаг,
Уæ номы фарн цæрæццаг у зæххыл:
Æз дардæй уемæ Нарты ‘взагыл дзурын.

9.

Сæумæрайсом...
Мысакыйы къуылдымтыл
Уæззау æртæхæй – астымгæрдæг къул.
Зыр-зыргæнгæ йæ был ысдардта хур,
Æмæ нырттивтой æртæхтæ фæрдгуытау...

Зынджытау пыхсæй пъырыпъыф æрттивы,
Йæ гагата – сæ «цатырты» нымæхст...
Нындзыг, ыстæлфау, арвы фæтæн риуыл
Хæрдмæдзæуæг цъиу – нал æй ахсы цæст...

Йæ зарæджы фæдисон мыртæ зæххæй
Æхсардзæнау ныггуылф ластой хæрдмæ...
Сæууон æртæхыл тæрхъусты фæдтæ
Тæссар-мæссарæй къохы ‘рдæм ыздæхынц...

Кæнынц нæугæрдæг далыстæ бындзæнгæл,
Дыгоппоны фæппæррæстæй тæрсынц...
Мыртгæ æмæ кæркмисындзæджы цæнгтæ
Кæркæ-мæркæтæй хъæдбынаы кæсынц.

Сиу мæргъты зарæг – иугæндзон æмтæлланг.
Мæрдтæй æвдадзау раздахид лæджы!..
Зындзысты ардæм хосдзаутæ рæхджы –
Сæ удтæ сын æррæвдаудзæн уæнгвæллад.

Æдзæм тæрфыты – суадæтты сыр-сыр...
Мынæг уддзæфæй зазы хихтæ ризынц...
...Кæддæр уыдысты адæмтæ.
Ныр сыл
Æмдзæвгæтæ æнуд сахары ‘ндидзын...

1976 азы 19–20 октябрь

10.

Кæйдарты хъалæс райхъуысы..

Поэзийæн бæгуы хæрзтæ нæ фæдæн,
Фæлæ йæ никад, никæм кодтон уæй..
Фæлгæсын та мæ рагбонтæн сæ фæдтæм,
Уæлæуыл цард æнæ мысинаг нæй.

Кæйдарты хъалæс райхъуысы нæ дуджы:
«Æргом ныхас цæуыннæ кæнæм, ау!..»
Æргом ныхас лæгæн вæййы йæ туджы,
Туг рæстæгæй нæ райсдзынæ æфстау!

Аслам æмæ былалгъ ныхас фæкодтой..
Æниу, куыд «аслам» –
Лухтой гонорар!
Рæстдзырды ныхмæ не ‘нцади сæ додой.
Ныггаффутт ластой дзыллæйæн йæ фарн.

Æртивы абон се ‘цæг цæсгом хурмæ,
Фæлæ нæ ивы мисхалбæрц сæ уаг..
Гуылмыз рæнхъытæй «раст» хъуыдытæ дзургæ
Бæрзонд бынæттæм байгæрстой фæндаг.

Зæгъгæ, уыди æвзонг лæппу æгъдауыл лæуд,
Ныхыдзуаримæ рантысти, лæгау лæг –
Æфтыдтой йæ æвиппайды цæсты! –
Кæм цыдысты сæ «дзæбæхтæ» бæсты!

Цы дзырд не сластой фидисты «æлдыгъæй»:
«Фыдгæнджыты къорд»,
«Хунтæ»,
«Пессимист»..
Цы нæ ном ныл нынныхæстой лæгдыхæй:
«Паддзахмондаг»,
«Бæсты знаг»,
«Экстремист»..

Нæ дардтам цыма Ирыдзыхтæмæ бар дæр,
 Ныхас цыма цыфыддæр знæгтыл цыд –
 Сæ «тæрхон» кодта тугмондагдæр, карздæр,
 Нывзылдтой цъыфмæ намыс æмæ цыт.

Уыд иу фыссæг –
 Йæ кард нæ хурхмæ цагъта
 Æмæ йæ систа иуахæм бæрзонд –
 Бæрнон æмбырды разæнгардæй загъта;
 «Сæ иуы уал æрхæссæм, цæй, нывонд!»

Ныр ын æз та фæлæууыдтæн цырагъдар,
 Былалгъæй-иу мæ рахуыдта йæ фырт...
 Йæ хъуыддаг раст – бæрнон хицау ын загъта,
 Нывондты дуг, дам, аивгъуыдта ныр...

Поэзийæн бæгуы хæрзтæ нæ фæдæн,
 Фæлæ йæ никæд, никæм кодтон уæй.
 Фæлгæсын та мæ рагбонтæн сæ фæдмæ –
 Æнæ мысинаг цард уæлæуыл нæй.

1978 азы 10–18 август

11.

Æхсары чиныг «Ирыстоны поэзи» кæсгæйæ

Мæ мады ‘рвад,
 Дæ фыдæбон фæрæстмæ!
 Нæ Иры зæдтæ алкæд уæнт дæ фарс...
 Парнасы рындзæй Зилахары фæзмæ
 Ирон поэттæн бацайдагъ ныхас.

ТÆЛМАЦТÆ

Джованни Боккаччо

СОНЕТ ИТАЛИЙЫ

Уыдтæ, Итали, бæстæтæн сæ паддзах.
Цы фесты ныр дæ нæргæ кад, дæ цыт?
Æвæццагæн, дунейы сæфт æрцыд –
бæрзонд аивад къæхты бынмæ ‘рхаудта.

Куыдзы ‘мгад систы хорзæхтæ. Нымад та
куыд уой лæгмæ, кæд сау дуджы фæрцы
нæ удты намыс бакодта мæрдцъынд, –
æрмæст æхца, кæй ма æндавы кад та?!

Уæндон ныхас нын баззади фæткæн.
Уæууæй, нæ иу дæр нал кæны йæ мæт.
Ды дæр нын нал дæ ацы ран ныфсдæттæг.

Уæдæ мæнимæ судзгæ марой кæн –
йæ базыры бын бакодта хъысмæт
дзырды фарнæн йæ цыфыддæр ызнæгты.

Уильям Шекспир

66 сонет

Мылаз ингæнмæ амондау бæллын,
Мæнгард дуджы цъæх-цъæхид марджы тайын.
Йæ боныхъиутæ сау уæрмы хæры
Лæджы намыс; нæ рæстæджы гакк – сайын.

Фыдæх уæхски-уæхск фарнимæ цæры;
Тæссонд фидыц йæхи сырх туджы найы;
Æдых тыхджыны цъысыммæ тæры;

Куырыхон лæг нæм рахонынц æррайы.
 Бæрзонд аивад, – цæгъдæг рынау раст,
 Куыдзы ‘мгад сси, нæй ауайæг йæ цурты –
 Йæ сæр æййафы сау фыдæлгъыст, маст;

Рæстдзинадæн йæ дзыхыл дарæм цъутта.
 Адзалай мын мæ цард æхцондæр нæу,
 Фæлæ, мæ зæд, кæмæн ныуадзон дæу?

Франческо Петрарка

* * *

Æз афтæ ‘нхæлдтон, кары уæзы бын
 Мæ уарзты цæхæр бацарæфтыд, бастъæлд,
 Мæ бæллицтыл уæлæхох систы азтæ...

Фæлæ нæ зыдтон, норст цæхæрау раст,
 Мæ риуы уарзт рæдзæ-мæдзæ кæй кодта,
 Цæмæй та ногæй сабуха æваст,
 Æмæ та суадзой рох мондæгтæ ног тау...
 Мæхи куы ‘хсон мæ цæссыгтæй, уæддæр
 Ныр ног бæллæхтæ баййафдзæн мæ сæр;
 Æрцъыккæхсон – æмбæхст мæ риуы арф,
 Ныррухс уыдзæн йæ сонт цæхæртæй арв.

Ныр ацы арт – уый рахатыдтон рагæй –
 Нал, нал бакомдзæн цæссыгтæн хуыссын...
 Зынг æмæ Дон – дыууæ цыфыддæр знагæн
 Бæрзонд Хуыцау нывондæн мæн хæссы.

«О, фервæзтæн!» – мæ фæллад уд дзыназы...
 ...Фæлæ дæ сурæт слæууы ног мæ разы.

Лопе де Вега

1

Сæнæфсиры мæнгæфсон цонг дæр хатгай
 гæдыбæласы даргъ зæнгыл ысхилы
 æмæ йæ уды дзæбæхæн фæзилы
 сыфтæрджын ран. Æррæвдауы йæ сатæг.

Кæны хæххон дон къæдзæхтыл гæппытæ,
уæлвонгмæ цыма базыртыл тæхы..
Æнæбон дзиба хъахъхъæны йæхи
хъæрмтугмондаг хъæрццыгъайы дзæмбытæй.

Егъау фурдмæ куы бакæлы цæугæдон,
куы аирвæзы йе ‘нæбын æрфытæм,
йæхимæ уæд уый нал кæсы æнæбон.

Мæ уарзтæн нæй мынæггæнæн уæлæуыл,
кæд ис, уæд мын дæуимæ ис цæрæнбон –
æцæг уарзтæн йæ фарн мæрдтæм нæ цæуы!

2

Цæф сæгуытæн йæ хъæдгæмттæ куы ‘хсидынц,
уæд сатæг донмæ бабыры йæ фазыл,
æмæ, дам, й’ адзал бавзарыны размæ
йæ къайагмæ æххуысæнхъæл фæсиды.

Æгъатыр цуанон хотыхæй куы ‘взиды
лæппын сырмæ – йæ мадмæ уæд дзыназы;
зæрватыккæн кæд бастади йæ базыр –
йæ карз фæллад йæ ахстоны æндидзы.

Лæг сау низæн куы нæ зоны фæрæз,
йæ зæрдæ уæд æвдадзы хостыл дары,
æмæ йын уыдон бафидынц йæ «хæс».

Йæ арм фынгæн æрдз алцæмæн дæр дары.
Уæд æз цы дæн? Кæмæн цы кодтон æз?
Цæуыннæ ис мæнæн ныфсæнцой царды?

3

Зæгъгæ, дæ уарзон дард хæтæнты ацыд,
дæ рухс бон дыл уæд батар и æваст.
Уæларв – мылазон. Абухы дæ маст.
Æгас дуне дæр саудалынджы бандзыг;

Нæ цард уæд адджын нал кæнæм нæхицæн, –
кæд чи раздæхт Мæрдтыбæстæйæ, цæй!
У сау ингæнау уарзонæй фæхицæн:
гадзрахатæн æнæ уæвгæ дзы нæй.

Мыггагмæ уæд кæрон æрцыд дæ уарзтæн,
Дæ цард æрвит уырыд æмæ мæстæй..
Зæгъгæ, фæцæуы дард балцы дæ уарзон,
уæд рагацау дæ уæлæ саутæ скæ!



ТОМАЙТЫ Шамил

ÆЦÆГ ЦАУТÆ

ÆРТÆ ЛÆДЖЫ ÆМСÆР КУЫДЗ

Уый уыдис 1976 азы. Нæ вагæттæ æмæ уæззау техника сæвæрдтам хуссарварс хæххон суадонмæ хæстæг. Хъуыдис нæ хъахъхъæнджытæ æртæ лæджы. Арæх-иу фесæфт техникайы ивæн хæйттæ, æмæ-иу нæ куыст къуылымпы кодта. Нæ амондæн нæм иу хохаг лæг фæзынди куыстагур. «Мæ фос мын бирæгъ ныццагъта, мæ хоры хуымтæ цъæхæй басыгъдысты æмæ мын цыфæнды куыст дæр радтут», – лæгъстæгæнгæ дзырдта уый. Йæ нымæтхуд дæллоз конд, йæ къухы, æнцой кæуыл нæ кодта, ахæм уислæдзæг. Тынгдæр та фæкомкоммæ дæн, йæ фарсмæ цы æнахуыр – къæбылайы йас – куыдз лæууыд, уымæ. Йæ хицауы алыварс-иу кафæгау скодта, стæй-иу йæ размæ йæ фæстаг къæхтыл абадт.

Раныхас-баныхасы фæстæ йын бамбарын кодтам, æртæ хъахъхъæнджы нæ кæй хъæуы. Уый ныллæууыд, æртæйы бæсты дæр, дам, мæхæдæг кусдзынæн. Исты куы фесæфа, зæгъæм, уæд сæ дывæрæй бафиддзæн. Сразы стæм йæ курдиатыл. Йæ куыдз ахæм зæрдæмæдзæугæ разынд, æмæ йыл кусджытæ фæцахуырсты. Семæ йын хæринаг хастой. Алкæуыл дæр-иу бацинтæ кодта, æрмæст æцæгæлон адæймаджы вагæттæм хæстæг

нæ уагъта, цалынмæ-иу нæ кусджытæй исчи йæ размæ ‘рбацыд, уæдмæ.

Афæдзы бæрц къæбылайыхицау, æртæ хъахъхъæнæгæн цы ‘мбæлд, уыйбæрц фæиста мызд. Райсомæй-иу ныл сæмбæлд, изæрыгон та нын-иу фæскуыст хæрзбон загъта. Куыстмæ-иу мæ зæрдæ куы ахсайдта, уæд-иу иннæты разæй æрбацыдтæн. Куыдз-иу фырцинæй мæ алыварсты ратæх-батæх систа.

Фæлæ дын иу бон кæсын, æмæ хъахъхъæнæг нæй. Райсомы аст сахатæй-иу чысыл раздæр фæзынд. Рахатыдтон, лæг æхсæв куысты кæй нæ ваййы, уый. Куы-иу загъта, мæ фосæн холлаг æварынмæ ауадтæн, куы цы, куы цы... Иу заман афтæ: «Нæ бадзырды уын æз нæ загътон, исты уæ куы фесæфа, уæд æй дывæрæй бафиддзынæн. Искуы уæ исты фесæфт?»

– Ницы, – дзуапп ын радтон æз.

– Уæдæ ма уæ цы хъæуы?..

– Ницыуал, – загътон ын худгæйæ.

ФÆНДАГÆМБАЛ

Æхсайæм азты мæ хъуыддаджы фæдыл цæуын бахъуыд Азербайджанмæ. Сбадтæн поезд «Москва – Баку»-йы. Бæлццæттæ сбирæ сты. Вагонмæ цæстдарæг мын мæ гæххæттытæм куы ‘ркаст, уæд мæм йæ мидбылты бахудт, ома, нæхи æфсæнвæндæгты кусæг дæ æмæ мын ацамыдта, уæгъд бынæттæ кæм уыд, уыцы купемæ. Бахызтæн мидæмæ. Æгъдау куыд амоны, афтæ салам радтон, уым цы æрыгон чызг уыд, уымæн. Уый мæм хъуынтъыз цæстæй æрбакаст, æнæбары дзуапп мын радта. Бæрæг уыд, мæ бацыд ын æргом хъыг кæй уыд, уый. Ницыуал сдзырдтон. Мемæ цыдæр журнал æмæ газеттæ уыд æмæ уыдон кæсын райдыдтон.

Уалынмæ цæстдарæг цай æрбахаста. Чызг йе ‘варæнтæй хæринæгтæ систа æмæ сæ стъолыл æрæвардта. Цас рæстæг рацыдаид, нæ зонын, фæлæ мæм иуафон куы сдзурид: «Хæстæгдæр æрбабад, иумæ цай бацымæ».

Æз ын бузныг загътон æмæ та газет кæсыныл фæдæн. Аныгъ-уылдтæн.

Уæд та мæм уый ногæй сдзырдта: «Дæ хорзæхæй, цай иумæ бацымæ». Æз æм аивæй бакастæн. Æрдæбоны тызмæг,

мæстыгæр чызгæй фæд дæр нал баззад. Мæ цуры бадтис зæрдæмæдзæугæ, урсцъар цæсгом, аив æфснайд æрыгон чызг.

Æз æм хъызгæмхасæнты сдзырдтон: «Мæнмæ гæстæ дын чысыл раздæр ме ‘рбацыд хъыг уыди. Уæд нырма кæрæдзи нæмттæ дæр куынама зонæм, афтæмæй иумæ къæбæр куыд хæрдзыстæм?». Уый мын æфсæрмхуызæй афтæ: – Мæ ном Ляман хуыйны, хатыр мын бакæн, мæхи дæм тызмæгæй кæй равдыстон, уый тыххæй. Фæлæ дæ размæ ам уыд дæ карæн æртæ лæппуйы. Дысон-бонмæ кодтой нуазгæ. Тамако дымдтой. Дзæгъæл дзырдæппарæн мæм кодтой, æмæ де ‘рбацыды онг æдде фæлæуыдтæн. Æнхъæлдтон, ды дæр исты ахæм митæ кæндзынæ.

Ныхас нын бацайдагъ. Ляман кæд æрыгон чызг уыд, уæддæр разынд Бакуйы консерваторийы хистæр ахуыргæнæг. Цæттæ кодта студентты Мæскуымæ, Азербайджаны республикæйы 50 азы кадæн равдыстмæ. Йæ алы дзырд дæр уыд аив, зæрдæмæдзæугæ. Бæрæг уыд, уæздан бинонты ‘хсæн кæй схъомыл, уый.

Уæлдай дисы та мæ уый бафтыдта, æмæ Ирыстоны истори дæр хорз кæй зыдта, суанг «Нарты кадджытæ» дæр.

Фæндаг даргъ уыд, фæлæ уæддæр иу сæумæрайсом Бакумæ ныхæццæ стæм. Вагзалы Ляманмæ æнхъæлмæ кастысты йæ мад æмæ фыд, стæй цалдæр студенты. Семæ мæ базонгæ кодта, ацы лæппу ирон у, зæгъгæ.

– Уæдæ ды нæ уазæг дæ æмæ махмæ цом... Ацафон дæ ам вагзалы нæ ныууаддзыстæм, – загътой чызджы ныййарджытæ.

Ныфсæрмытæ дæн, фæлæ ацыдтæн. Уайтагъд сæ фатермæ бахæццæ стæм. Райдзаст агъуысты хицæн уаты уыд библиотекæ. Уымæй уæлдай стыр уаты фæкомкоммæ дæн тæрхæджытыл аив æвæрд чингуытæм. Хæстæгдæр сæм бацыдтæн. Кæсын, æмæ Хетæггаты Къостайы чингуытæ бæрæг бынат ахсынц. Мæ цин æмæ дисæн кæрон нал уыд.

Ляман мæм фæкомкоммæ:

– Хион дæ йæхимæ æлвасы? – сдзырдта фæлмæн мидбылхудгæйæ. – Къоста канд сымах Къоста нæу, фæлæ æппæт кавказæг адæмты...

Уæлдай диссаг та мæм фæкаст, куыд хорз зыдта Ляман Къостайы сфæлдыстад. Йе ‘мдзæвгæтæй ма мын иу дзургæ дæр ракодта. Загъта мын, Абайтæй йын хорз æмбал ирон чызг Хуссар Иры кæй ис, æмæ йын уый кæй æрæрвиты ирон адæмы тыххæй чингуытæ...

ЦЫРТДЗÆВÆН ГÆДЫÆН

Иу ахæмы мае хорз хæлæрттимæ уыдтæн чындзæхсæвы Дербенты сæрмæ Сабнавайы хъæуы. Дыууæ боны ныл хорз фæцинтæ кодтой. Уырдыгæй нæ мид хæхбæстæм йæ фыдæлты уæзæгмæ ахуыдта, немæ чи куыста, ахæм лæг. Хъыгагæн, хохаг хъæуы ном мае ферох. Не ‘мбал, кæд ма исты зонын, уæд Гаджи хуынд. Хохаг тæссаг фæндæгтыл «Вилис»-ыл схæццæ стæм хъæумæ. Иу хæдзары æрбынат кодтам. Рацыдтæн цæхæрадонмæ. Сыгъдæг уæлдæфæй уæфын мае риуыдзаг. Уалынмæ иу къуыбыргонды уæлæ къæйдур æвардмæ фæкомкоммæ дæн. «Цымæ, цы уыдзæн?» – ахъуыды кодтон махинымæр. Гаджи мын фæстæдæр афтæ радзырдта:

– Уый, мæн хъахъхъæнгæйæ цы гæды фæмард, уымæн сæвæрдтой ацы цыртдзæвæн-къæйдур. Мае фыд æмæ йе ‘фсымæртæ хос кæрдынмæ ацыдысты. Æз, мае мад мае куыд уызта авдæны, афтæмæй афынæй дæн, æмæ уый сыхæгтæй кæмæдæр ауад. Чи зоны, сылгоймаг дзурыныл дæр фæци. Уыцы заман иу стыр калм авдæнырдæм æрбацæйбырыд. Уый нæ сахъ гæды куы ауыдта, уæд ыл йæхи ныццавта. Стыр тохы бацыдысты калм æмæ гæды. Куыддæр æгъдауæй гæды калмы ныххурх кодта. Фæлæ йæ калм дæр йæ маргæй фæхъæстæ кодта. Æз, дам, авдæны цъæхахст кодтон, афтæмæй мае мае мад æрбаййæфта.

Гæды ма, дам, змæлыд. Калмы та мардæй куы федта, уæд хорзау нал фæци æмæ фæдисы адæммæ фæдзырдта.

Уæдмæ хосдзаутæ дæр фæзындысты. Хабар куы бамбæрстой, уæд, дам, хъæбатыр гæдыы уартæ уым баныгæдтой æмæ йын цыртæн та уыцы къæйдур сæвæрдтой. Æз кæй фервæзтæн, уый тыххæй мае фыд скодта куывд.

ÆНÆНХЪÆЛÆДЖЫ ХÆРЗГÆНÆГ

Мае хистæртæ мын хæдзары дæр æмæ куысты дæр бæргæ амыдтой, лæмбынæг кæс дæ алыварс, зæгъгæ, фæлæ... Советон дуг хæлын куы райдыдта, уæд æрхъуыды кодтой «ваучертæ», «приватизацитæ» æмæ æндæр алыхуызон хæлофы митæ. Бирæ-тыл зыд æмæ кæрæф бахæцыд. Нæ сыхаг стыр куыстуаты уыд бирæ уæзласæн машинатæ, бульдозертæ, экскаватортæ æмæ æндæр алыхуызон техника.

Уæлдæр хицауад бадтысты Саратовы æмæ сæ зонгæтæн уæй кодтой асламæй. Махмæ дæр дзы исты куы ‘рхауид, зæгъгæ, мæм бахатыдысты ме ‘мкусджытæ. Æз фыссын райдыдтон курдиат. Куыддæр цыппар дамгъæйы ныффыстон, «пред», зæгъгæ, афтæ мæм телефонæй чидæр æрбадзырдта. Ныхас куы фæдæн, уæд дарддæр тагъдгæнгæ афыстон фыстæг. Кæй ныффыстон, уымæ ма сонтæй бафтыдтон дамгъæтæ «ателю» æмæ йæ сæргонд рауад афтæ: «Предателю ликвидационной комиссии ОАО «Волгамост тов. Гуриянову Ю.А.» Афтамæй йæ ауагътон телетайпы. Бирæ рæстæг нæ рацыд, афтæ мæ цуры алæууыдысты:

– Цæмæн æфхæрыс хорз лæджы? Уый аххос нæу, «предательтæ» бынтон уæллæгтæ сты...

Дыккаг хабар та уыд афтæ: нæ бæрнон бынатæй уæлдай ма куыстам алы арæстæдты. Æмæ-иу мæ зæрдæ кæдæм æхсайдта, уырдаæм ацыдтæн. Фæссихор-иу фæстæмæ сыздæхтæн, фæлæ-иу нæ бригадиры бирæ хатт нæ сæййæфтон. Куыст къуылымпы кодта. Мæсты кæнын-иу райдыдтон. Иу, дыууæ, цалдæр хатты йын бауайдзæф кодтон. Уæддæр йæ кæнонтæ нæ уагъта. Мæ бон дзы куы базыдтон, уæд ын загътон:

– Ныффысс курдиат æмæ ацу махæй.

Ныффыста курдиат æмæ мын афтæ:

– Ау, æмæ мын ницыуал мызд дæттут?

– Бацу сæйраг инженермæ æмæ дын саразд хъæугæ гæххæтт. Нæй йæхимæ, зæгъгæ, фæкодта. Ацу, цы дæм æмбæлы, уый дæхæдæг ныффысс æмæ дын ыл мæ къух сæвæрдзынæн. Цыбыр рæстæгмæ наряд афыста æмæ мæм æй æрбахаста. Æз ма йæм сдзырдтон, цæугæ кæн, фæлæ дæхицæй та кæдæм лидздына, зæгъгæ.

Мæйы фæстæ мыл бухгалтер бустæ кæны:

– Уый йын цас бафидын кодтай?

Йæ фыст нарядмæ куы ‘ркастæн, уæд хорзау нал фæдæн: æртæ лæджы бæрц æхца ассыфта.

Рацыд цалдæр азы. Лæууыдтæн иу стыр дуканийы раз. Мæ цуры «Мерседес» фæурæдта. Рахызт дзы аив рæсугъд лæг. Йæ къухыл – зынаргъ сахат, йе ‘нгуылдзыл – зынаргъ къухдарæн. Цинтæ, хъæбыстæ мын кæны. Дæ руаджы, дам, мæ лæг рауад. Дуканимæ бауад, стыр гæххæттын къоппы дзаг лæвæрттимæ мæ нæ хæдзармæ бахæццæ ласта. Кæддæр куыстæй кæй фæсырдтон, уый сси Ирыстоны хъæздыгдæр лæгтæй иу. Кæд ын батайой, уæд.

АРС ФÆНДАГГÆС

Мæ куыстмæ гæсгæ-иу арæх цыдтæн æфсæнвæндагтыл. Иу бон поезды базонгæ дæн ацæргæ кæстгон лæгимæ. Ныхас нын бацайдагъ. Цы кусæг дæн, уый куы базыдта, уæд мын ахæм хабар радзырдта. Советон дуджы пенси фæстаг дыууæ-æртæ азы мызды бæрцмæ гæсгæ кодтой. Уымæ гæсгæ афтыд Ханты-Мансийы бæстæм. Уыд дзы хæрзчысыл станцæ, «къуырма» кæй фæхонынц, ахæм. Æхсæвæй боны астæу иунæг хатт паровоз ласта цалдæр вагоны. Станцæйы цард æрмæстдæр иу лæг, хъа-лагъурæй, фæндаджы фативæгæй, хицауæй – иууылдæр уыд йæхæдæг.

Схъомыл кодта арсы лæппын. Æмæ арсы афтæ сахуыр кодта, æмæ-иу паровозы уасынмæ рацыд. Цæмæй машинæ фæстæмæ раздæхтаид, уый тыххæй-иу æфсæнвæндаджы фат иу фæндагæй иннæмæ базылдта. Лæг та йæхæдæг хъарм хуыссæны фынай кодта. Арсы бæсты иста мызд.

Чи зоны, æмæ нæ баууæндыдаин ацы хабарыл, фæлæ ма йæ фехъуыстон цалдæр азы фæстæ æндæр кæмæйдæрты дæр.

ЦÆЦÆЙНАГ ЧЫНДЗÆХСÆВЫ

Не ‘мкусæг цæцæйнаг лæппу бахъуыддаг кæнынвæнд скодта. Мах, йæ хæлæрттæ, куыд æмбæлы, афтæ бацæттæ кодтам цæсты ахадгæ лæвæрттæ чындзæхсæвмæ.

Усгур цард Дагестанæй Цæцæны ‘хсæн арæнмæ хæстæг. Хуынд адæм æмкусджытæ дардмæ цæуын куы фæзивæг кæной, зæгъгæ, лæппуты хиуæттæ чындзæхсæвæй къуыри раздæр хорз фынгтæ равардтой махæн.

Хъæлдзæг бадт фæкодтам. Хиуæтты зæрдæмæ фæцыд нæ алы гъдау. Нæ бадт кæронмæ куы ‘рхæццæ, уæд нæм бахатыдысты, цæмæй чындзæхсæвы бонмæ не ‘ппæт дæр фæзындаиккам.

Æмгъуыды бон бахæццæ стæм хъæумæ изæрмилты. Бæрæг уыд, æнхъæлмæ нæм кæй кастысты, уый. Зæрдæхæлар, зæрдæрухсæй ныл сæмбæлдысты. Аив, уæрæхкæрт хæдзармæ нæ бакодтой. Нæ бацыдмæ фынгтæ алы хæрд-нозтæй тасыдысты, фæлæ уæддæр не ‘мкусджытæ сæхи дардтой уæздан. Фæсивæдæй та нозтмæ æмхиц ничи уыд.

Иуварсæй цыд физонджыты цъыс-цъыс. Фæд-фæдыл нæм сæ хаста мидбылхудгæ цæцæйнаг лæппу, хъæлдзæг ныхæстæ кæнгæ. Суанг фæсæмбисæхсæвмæ нæ рæстæг зæрдæйы фæнди-аг арвыстам. Райсомæй цалынмæ сыстадыстæм, уæдмæ та фынгтæ уыдысты цæттæ. Хорз та нæ федтой.

Иу заман уырдыглæууæг цæцæйнаг лæппуйæн бакой кодтон, чындзæхсæвмæ та кæд ацæудзыстæм, зæгъгæ. Æмæ, дам, уæм дуармæ машинæ ‘æнхъæлмæ кæсы. Уайтагъд фæраст стæм.

Цæцæйнаг чындзæхсæвы цы рæсугъддзинад федтон, уый хуымæтæг ныхæстæй нæ равдисдынæ. Зачъеджын лæгтæ бадтысты хицæн фынгыл. Чысыл æддæдæр фæсивæд кафынц. Фæндыры цагъд æмæ фæсивæды архайдæй зæрдæ рухс кодта. Раст цыма нæхи Ирыстоны стæм, ахæм æнкъарæнтæ зæрдæ агайын райдыдтой. Æркафин раст, фæлæ куыд? Уазæг уазæг у æмæ хъуамæ йæхи дарын зона! Уалынмæ мæ цурмæ æд къухмæрзæн цæцæйнаг чызг кафгæ куы рахизид. Æрдз иуæй-иу адæймæгтæн радты ахæм гуырвидауц, рæсугъд æмæ аив конд. Гъæйтт-мардзæ, йемæ кафынтæ куы сисин! Цыдæриддæр мæ уымæй размæ хихъæппæрисадон къордты ахуыр кодтой, уыдон ныр равдыстон. Мæ кафт фæсивæды зæрдæмæ фæцыд æмæ кæрæдзимæ дзырдтой: «Это наш чеченец танцует, это наш Дагестан танцует».

Куы фæдæн кафт, уæд мæ фæрсынц: «Ты откуда, чей?» «Я и ваш, и ваш, только из Осетии, я осетин».

Базонгæ ма дæн иу зæронд урсачъе лæгимæ. Бирæ хорз ныхæстæ мын фæкодта ирон адæмæй, йæ ‘рыгоны бонты æрдхæрдтæй. Суанг ма мын нæхи Томайты Темырдзийы кой дæр ракодта. Рæсугъд ехсытæ æмæ, дам, хъаматæ арæзта, арæхстджын къухты хицау уыд. Цæцæйнагау дæр, дам, зыдта, йæ алы ‘рцыдмæ дæр ын кусарт кодтам. Уæдмæ нæ цæуын афон æрхæццæ. Лæппуйы ныййарджытæм бацыдыстæм. Æгъдаумæ гæсгæ сын арфæтæ ракодтам, стæй загътам «хæрзбон» Цæцæны фæсивæдæн, кæрæдзийæн хъæбыстæ кæнгæйæ.

* * *

Ирыстонмæ сыздæхтæн 1976 азы. Бирæ адæмыхæттытимæ цардтæн æмæ куыстон хæларæй. Афтæ ма цæрын абоны онг, æмæ мын тынг зын ваййы Цæгат Кавказы адæмтæй исты æвзæр уац,

хабæрттæ хъусын. Уæлдай ррисаг хъæдгом ныууагътой зæрдæйы Цæцæны хæст, Беслæны бæллæх. Бæстæйы ахæм уавæр у иуæй-иу маргæйдзаг политикты æмæ хицæн æнæсæрфат адæймагты аххос.

Алчи дæр нæ йæ зæрдыл дарæд, алы адæмыхæттыты дæр хæларæй цæрын кæй фæнды, æмæ тауæд хæлардзинад.

АДÆМЫ ÆУУÆНК

Советон дуджы коммунистты разамындæн стыр, хъулон кад уыд. Куыстуæтты хицæуттæ сæ тæрстæ дæр ма кодтой. Обком, горком кæнæ дæм райкоммæ дзурынц, зæгъгæ, уæд-иу бирæ хицæутты тас бацыд.

Уæд ма æфсæнвæндæгты мастерæй куыстон Дагестаны. Поезды æдасдзинады цыдмæ уæлдай тынгдæр дардтам нæ цæст. Иуахæмы ацыдтæн, мæ зæрдæ кæдæм æхсайдта, уыцы куыстуæттæ фенынмæ. Уалынджы мæм куы фæдзырдауайд телефонмæ: «Мæнæ дæ хицауы секретарь агуры».

– Шамиль, быстрее езжай в райком партии, тебя Муху Гимбатович вызывает.

– Что за шутки в рабочее время, – зæгъгæ, фæкодтон æмæ хатæл æртъæпп кодтон. Райстон никелæй ахуырст даргъхъæджын дзæбуг æмæ фæцæуын, рельсытæ къупкæнгæ. Афтæ дын мæ размæ лæф-лæфгæнгæ нæ куыстуаты хицау Керимов куы ‘рбалæууид:

– Нæ дын загътой, фыццаг секретарь Алиев дæм дзуры, уый?!

Сагъдауæй аздадтæн. Сбадтыстæм «Вилис»-ы. Райкомы банхæлмæ кæсæнуаты уыд цалдæр адæймаджы. Уыдонимæ – Гудермесæй Дербенты онг æфсæнвæндæгты хайады хицау, зилгæйаг Дзарасаты Ибрагим. Мæ фыды карæн лæг. Канд мах ‘хсæн нæ, фæлæ йын æнæхъæн Дагестаны дæр кодтой стыр кад. Куы йæ федтон, уæд ма дзы куыддæр æфсæрмы дæр фæдæн.

Бахызтæн мидæмæ, куы мæм фæдзырдтой, уæд. Алиев сыстад æмæ мын мæ къух райста, бандонмæ ацамонгæйæ, ома, æрбад. Йæхæдæг дæр æрбадт.

Уыд мæнæй чысыл къаддæр, къæсхуыртæ арæзт. Афæрстытæ мæ кодта мæ цардыуагæй, стæй афтæ:

– Мы коммунистам железной дороги рекомендуем Вас избрать секретарем головной партийной организации.

Фæуыргъы дæн. Уый мын, комкоммæ кæсгæйæ, дзырдта, куы райдайон кусын ног бынаты, уæд хъус фылдæр цавæр хъуыд-дæгтæм дарын хъæудзæн, уыдæттæ. Дисы мæ бафтыдта, æфсæнвæндæгты цыдæриддæр хабæрттæ цыд, уыдон куыд хорз зыдта, уый. Суанг, чи цас гæртам радта фатертæ, хæдтулгæтæ æмæ гауызты тыххæй (уыцы заман гауызтæм дæр рады лæууы-дыстæм).

Фæстагмæ мæм æдзынæг æрбакаст:

– Исты фарста дæм ис?

Æз ахъуыды кодтон: коммунистты ‘хсæн мæнæй фæлтæрдджындæр адæм уыд, цард хуыздæр чи зыдта æмæ фылдæр чи федта, ахæмтæ. Уый дын Фыдыбæстæйы Стыр хæсты дыууæ хъайтары Сумин æмæ Волкодав, кæнæ Шахсинов Сейдулла, Табасараны райкомы раздæры фыццаг секретарь æмæ бирæ æндæртæ...

– Голосование же будет тайным, и если меня не изберут, тогда как?

– Еæе не было такого случая, чтобы мы кого-то рекомендо-вали и его не избрали...

Æмбырды бон куы ‘рхæццæ, уæд мæм цæмæндæр гæсгæ афтæ каст, цыма мæн ныххахх кæндзысты. Фæлæ афтæ рауад, æмæ мæ æрмæстдæр иу чидæр ахахх кодта, иннæтæ мыл иууылдæр сæмхъæлæс кодтой. Адæмы æууæнк мæм афтæ тынг бахъард-та, æмæ ма сын трибунæйæ куыд раарфæ кодтаин, уымæ нал арæхстæн.

Партион куысты фæрцы бирæ фæсивæдæн цардмæ раст фæндаг бацамыдтон. Чидæртæ дзы ныртæккæ кусынц бæрнон бынæтты. Дыууæйæ систы æфсæнвæндæгты инæлæрттæ – Ни-колай Залавский æмæ хъуымыхъхъаг лæппу Шехвали Токаев.

...40 азы бæрц рацыд, нæхимæ куы сыздæхтæн, уæдæй нырмæ. Фæлæ мæ абоны онг нæ рох кæнынц мæ рагон хæлæрттæ. Хонгæ дæр мæ акæнынц сæ бæрæгбæттæм, кад скæнынц мæ хуындæн дæр, æмæ мын вæййы тынг æхсызгон.

ЛÆДЖЫ ХОРЗÆХ

Дагестаны фæстæ райдыдтон ног цард. Мæ хæрзгæнæг Сол-тамты Таймураз куыста Æфсæнфæндæгты Ростовы институ-ты филиалы сæргълæууæгæй æмæ уымæ бацыдтæн. Тынг мыл

бацинтæ кодта, фæлæ, Дагестаны ма куыст ныууагътон, уый куы базыдта, уæд мæм хыл кæнын райдыдта:

– Ам дын ахæм кад нæ уыдзæн, фæлмæн гауызтыл дæм ничи цæудзæн дæ кабинетмæ!

Цасдæры фæстæ йæ зонгæтæм дзурын райдыдта – бæрнон бынæтты чи куыста, ахæмтæм. Стыр бынæттæ мын, зæгъын, ма агур, куыст уæд, уый йеддæмæ кæдæмфæнды дæр бацæудзынæн. Фæстагмæ йе ‘рвад Константинмæ адзырдта. Уымæн уæд бабар кодтой «Транскам»-ы арæздаен ног разамындон хайад сараз.

– Æвæстиатæй йæ рарвит махмæ, ис нæм бынæттæ, æмæ цы куыст равзара, уый йын йæ бар бакæндзыстæм... Фембæлгæйæ Константинын загътон:

– Арвитут ма мастерæй ног арæздамæ. Уый мын ма фæллойдон чыныгмæ куы ‘ркаст, уæд мын афтæ:

– Мæнмæ куысты хæрзхæдзинадмæ цæсдарджыты хицауæй кус. Не сразы дæн.

Уыд мæм адæмласæн хæдтулгæ «Раф» æмæ алы бон дæр цæуын райдыдтон Тæмисчъы бынмæ. Аразын райдыдтам «Ныхас»-ы Уастырджийæ уæлæмæ ног фæндаг. Ма цинæн кæрон нал уыд, куыстыл кæй фæхæст дæн, уымæ гæсгæ (советон рæстæг дæр зæрдæмæдзæугæ куыст ссарын бынтон æнцон нæ уыд).

Уымæй уæлдай ма мæ Костя сæвæрдта фатер исыны рады. Цæрæн хæдзар та нæхæдæг арæзтам, «хозспо- соб» кæй хуыдтой, уымæ гæсгæ.

Ралæууыд фатертæ уарæн бон. Мæн хъуыд æртæуатон фатер, фæлæ мын бамбарын кодтой, дыууæуатон йеддæмæ мæм нæ хауы, зæгъгæ. Бынтон дисы та мæ уый бафтыдта, æмæ, махмæ чи нæ куыста, ахæмтæ дæр фатертæ кæй райстой нæ хæдзары, уымæй уæлдай хуыздæр – дыккаг æмæ æртыккаг уæладзгуыты. Смæсты дæн: «Æнафонтæм уазал зымæгæтты цыппар бульдозеры хъæрмæ сæ цуры куы лæууыдтæн ме ‘мбæлттимæ, фæндаг аразгæйæ, уæд мын цы ‘мбæлы, уый цæуылнæ дæттынц?»

Бамбарын мын кодтой, хъуыддаг, дам, уæлдæр хицауадæй аразгæ у.

Ссыдтæн «Автодор»-ы хицау Теблойты Барисмæ. Хорз зыдтам кæрæдзи, уæдæ-иу фынгтыл дæр арæх æмбæлдыстæм. Уымæ уæлдай тынг арæхстысты арæздады кусджытæ. Ахæм къуыри стæм уыд, æмæ-иу кусарт кæд нæ акодтам... Бамбарын ын кодтон ма катый. Уый мын афтæ:

– Инна хæдзар куы саразæм, уæд дын уым ратдзынæн.

Æз æй хорз æмбæрстон, инна хæдзар фондз, дæс азæй радзар арæст кæй не ‘рцæудзæн, стæй æнцон сайæн лæг дæр нæ уыдтæн. Куы нæ мын разы кодта, уæд ын загътон:

– Борис Тимофеевич, æз хъаст никуы никауыл бакодтон, фæлæ мын далæ ЦК-йы иу æрдхорд ис, æмæ йын æрмæстдæр кой кæндзынæн, ды мын фатер нæ дæттыс, зæгъгæ.

Уыйадыл рацыдтæн йæ кусæнуатæй, сабыр къахдзæфтæ кæнгæ. Дыккаг уæладзыгмæ куы ‘рхæццæ дæн, уæд мын хъахъхъанæг милиционер салам куы радтид. Уыцы уæладзыджы куыста Цæгæраты Гацыры фырт Михал, министрты советы сæрдар, æмæ фæрсын милиционеры:

– Сæрдар адæмæн мидæмæ фæзæгъы æви нæ?

– Мæнæ гъеныр уыцы куыст кæны, æцæг йе ‘ххуысгæнæгæй бар райс.

Æз æм фæрæвдз кодтон:

– Кæд дæхи хъуыддаджы фæдыл цæуыс, уæд нæй бар. – Куыд мæхи хъуыддаг – «Транскам»-ы фæндаг аразын æмæ куысты тыххæй, – зæгъгæ, фæцарæхстæн, хъуыды дæр нæ акодтон мæ ныхæстыл, афтæмæй. Уый мæ рады ныффыста.

...Мæ хæдфæстæ фæзынд Байаты Альбинæ, хъуыстгонд кафæг. Кæрæдзийы тынг хорз зыдтам хихъæппæрисадон къорды архайгæйæ фæстæмæ. Æз æм дзурын:

– Альбинæ, ды уал æм бацу, кæд зæгъын дæ уындæй йæ зæрдæ барухс уайд æмæ мын мæ хъуыддаг дæр саразид.

Альбинæ бахызт мидæмæ, фæлæ дзы минутæй фылдæр нæ бафæстиат. Æз баззадтæн фæстаг бацæуæгæй. Стыр кабинеты къуымы бадт Михал, йæ цæсгом сæрфта къухмæрзæнæй. Нæма йæм бахæццæ дæн, афтæмæй мæм дзуры:

– Молодой человек, коротко скажите, что вам надо?

Æз дæр ын афтæ:

– Если коротко, то мне положено трехкомнатная квартира, а дают двухкомнатную.

Телефоны иу кънопкæйыл куы ныххæцид.

– Слушаю Вас, Михаил Гацирович, – райхъуыст хæтæлæй.

– Вы почему Томаеву не даете полагающемуся ему трехкомнатную квартиру?

– Дали, уже дали! – фехъуыстон тарстхуыз хъæлæс.

Дисы мæ бафтыдта уыцы фембæлд, уыцы бон. Мæ цæсты-

тыл-иу ауад, хицау мын иу уысммæ ма хъуыддаг куыд сарæзта. Уæдæ ахæм æрыгон дæр нал уыдтæн...

Лæджы хорзæх – о, уый ахсджиаг у, фæлæ йæ тыхы уæддæр рæстдзинад хъуамæ уа.

ФÆСМОЙНАГ

Ма иу хæлар йе ‘фсымæрæн хъуыддагтæнынвæнд скодта. Кæй чызгыл дзырдтой, уый та нæ фондзуæладзыгон хæдзары цард ма тæккæ сæрмæ. Ма сыхаг чызг у, уый ма хæлар куы базыдта, уæд минæвæрттæн бафæдзæхста:

– Уым ме ‘рдхорд Шамил цæры æмæ уал-иу фыццаг уымæ бацæут. Бафæрсут æй, цы хæдзарвæндаг сты, уымæй.

Уазджыты фенд мын æхсызгон куыд нæ уыд æмæ сыл бацин кодтон. Фынджы уæлхъус ма афæрстытæ кодтой ма ног æрлидзæг сыхагтæй. Сонтæй загътон:

– Хорз хæдзар, уæздан бинонтæ сты, мад æмæ чызг. Дыууæ сывæллоны ис сæ чызгæн, æфсæрмхуызæй нæ рæзты ‘рцауы, салам ратты. Зæрдæзæггæ бинонтæ сты.

Ма уазджыты цæсгæмттæ фæтар сты...

– Дыууæ сывæллоны йын ис, зæгъыс?

– О.

– Уæ бæркæдтæ бирæ... – ма уазджытæ цæуыныл фесты.

Афтæ тагъд кæдæм цæут, зæгъгæ сæ уромын, нырма рæстмæ куы нæ абадтыстæм... Нал ныллæууыдысты. Фæзынд не ‘фсин:

– Дæ уазджытæ цæй тагъд ацыдысты?

– Нæ зонын, куыддæр сын загътон, нæ ног сыхагæн дыууæ сывæллоны ис, афтæ цæуыныл фесты.

– Уыдон йæ хойы цот сты! – фæфæдис не ‘фсин...

Хорзау нал фæдæн. Атындзыдтон уазджыты фæстæ. Кæрты нал, фæлæ сæ сæхи хæдзары баййæфтон усгур лæппумæ хылгæнгæ:

– Ды нæ дыууæсывæллонджын усмæ минæвар куыд арвыстай?!

– Дыууæ сабийы йæ хойы сты! – æз сын фехъусын кодтон.

Минæвæртты цæсгæмттæ барухс сты. Иумæ хъуыддаг кæронмæ ахæццæ кодтам. Абон дæр ма æнгом бинонтæй цæрынц. Æцæг æз та ме ‘нархъуыды ныхас фæсмойнагæй æрымысын...

ГÆРТАМ

Куысты фæдыл мæ-иу арæх бахъуыд поезды цæуын. Советон дуджы дæр цыдысты давды хабæрттæ, гæртамистытæ æмæ æндæр алыхуызон фыдракæндтæ. Сæ ныхмæ цæмæй карздæр тох цыдаид, уый тыххæй-иу равзæрстой, алы æгъдауæй дæр фæзминаг чи уыд, ахæм лæгты. Иу заман нæм цалдæр кусæгæй æфсæнвæндæгты хицауад фæдзырдтой. Бафæдзæхстой нын, цæмæй нæ куысты алы къабазы архайдмæ дæр нæ хъус дарæм. Нæ фиппаинæгтæ нын кæм нæ нымайой, уыдоныл та акттæ куыд аразæм, цæмæй æмбæлгæ æфхæрд цæуой.

Иу бон фæскуыст сбадтæн поезды. Сæрдыгон уыд, æмæ бæлццæттæ сбирæ сты. Билеттæ алкæмæн нæ фаг кодта. Билет-иу кæй къухы нæ бафтыд, уый лæгъстæ кодта вагонгæстæн, аласут мæ, дывæрæй уын бафиддзынæн, зæгъгæ.

Æз цы вагонмæ схызтæн, уый разынд чъизи. Фæдзырдтон кусæгмæ æмæ йын загътон: «Ам адæмы ласæн нæй, ныссыгъдæг кæн купе. Нæ бахиздзынæн, цалынмæ йæ бафснайай, уæдмæ». Лæууын, æнхъæлмæ кæсын. Сыгъдæггæнæг нæй. Мæсты кæнын райдыдтон. Бацыдтæн дыууæ сылгоймагмæ. Сæ иу цыдæр фæцис. Уалынмæ мæ цуры куы 'рбалæууид поезды хицауимæ. Æз мæстыхуызæй загътон:

– Адæмæн аргъ цæуылнæ кæнут? Æркæс ма уæ куысты уавæрмæ, цы чъизи сты купетæ, уымæ. Худинаг уæм нæ кæсы?

Чысыл æддæдæр лæууыд æрыгон аив æфсæддон афицер æмæ хъуыста, куыд сæм загъд кодтон, уымæ. Дзырдæппарæн бакодта уый дæр:

– Æрмæстдæр, æнæ билет чи у, уыдонæй æхца æмбырд кæнынц, билет кæмæ ис, уыдонæн та бынат дæр нæй.

Цалынмæ поезды хицауæн сæ хъæндзинадтæ дзырдтон, уæдмæ купе ныссыгъдæг кодтой æмæ нæ уыцы афицеримæ уырдаем бахуыдтой. Базонгæ стæм, Цъебойтæй Михаил, зæгъгæ, нæхи æмзæххон куы разынид. Бацинтæ кодтам кæрæдзийыл. Уалынмæ дын нæ цуры тебæйы фых физонæг куы æрæвæриккой.

– Мах ницы хъæуы, сыгъдæгдзинад йеддæмæ, гъа, æфхæргæ дæр уæ нал кæнын, фысгæ дæр уыл нал ныккæндзынæн, – загътон æз.

Поезды хицау мæ цураей нал цыд, мæ уазджытæ стут, æмæ уæ зæрдæ цы зæгъы, уый мын бамбарын кæнут, æмæ уæ цуры уыдзæн, зæгъгæ.

Уалынмæ Махачкаламæ ныххæццæ стæм. Уым ма цардтæн уæд. Мæ фæстæ рахызт поезды хицау. Бирæ буц ныхæстæ мын фæкодта, стæй мын цыма мæ дзыпп дзæбæхтæ кæны, афтæ мæм бавнæлдта æмæ уыйадыл фæхицæн стæм – поезды дарддæр цæуын афон æрхæццæ.

Хæдзармæ цæугæйæ мæ дзыппæ нывнæлдтон, цыдæр гæххæтт дзы къæр-къæр кодта. Систон æй, кæсын æмæ – дзыхъхъынног 25 сомы. Уыцы заман ахæдыдтой. Бамбæрстон, поезды хицау мын аивæй мæ дзыппы гæртам кæй сæвæрдта. Акастæн ма поезды фæстæ, фæлæ йын йæ кæрон дæр нал ауыдтон.

Æхца бирæ рæстæг чиныджы мидæг фæдардтон, куы йыл сæмбæлон поезды хицауыл, уæд ын сæ фæстæмæ радтон, зæгъгæ. Никуыуал æй федтон...

Мæ хæларæн ацы хабар куы радзырдтон, уæд мын мидбылхудгæ афтæ:

– Цæй, цыма дын æхсызгон нæ уыд...

Нæ уыд! Мæ фыдæлтæ сæ удхæссæг уыдтой давæг, фыдаркæндгæнæг æмæ гæртамисджытæй.

ХОСГÆРДÆНТЫ

Иу сызгъæрин бон Æрхонкайы фæзилæны æмбырд кодтой, хосгæрдæнмæ алы куыстуæттæй кæй рарвыстой, ахæм лæппутæ. Ме 'мбал Арбиаты Хъазыбег автобусмæ схызт æмæ афæлгæсид, ничи нæ рох кæны, зæгъгæ. Не 'мкусæг Хъылци мæ скъуыммæ кодта, немæ арахъхъ аласæм, кæннод, дам, изæрыгæтты цы кусдзыстæм. Æз ын загътон, арахъхъ уым, хæхбæсты дæр, ис ссарæн, зæгъгæ.

Мæ фарсмæ бадт фæци, рæстæмбис азтæ кæуыл цыдаид, ахæм сырхуадул мадзура лæг – Гæбæци. Йæ керз цырыхъхъытæ-иу хаттæй-хатт сæ мидбынаты базмæлын кодта.

Иу дзæвгар уадыстæм, фæлæ лæг ницы дзуры, уыцы æнкъардæй бады. Æз æм нал фæлаууыдтæн æмæ йæ бафарстон:

– Хорз лæг, нæ балцæй дæ зæрдæ нæ рухс кæны?

– Æмæ дзы цы рухс кæна?! Ныр мах кæдæм цæуæм, уыцы коммæ æз мæ мыггаг æмæ нæ хæлæрттимæ куывдмæ хуынд дæн, мæн та нæ хицау хос кæрдынмæ рарвыста.

– Уый тыххæй ма тыхсын кæн дæхи, мах дæ суæгъд кæндзыстæм...

– О, фæлæ афтæмæй куыд ацæудзынæн, – ацамыдта йæ уæладарæс æмæ цырыхъхытæм.

– Уымæн дæр исты ‘рхъуыды кæндзыстæм.

Бынатмæ куы бахæццæ стæм, уæд ахъуыды кодтон, лæгæн йæ уæладарæс цæмæй айвон, ууыл. Мæ цуры февзæрд Хъылци:

– Цæуыл тыхсыс? – цыма мæ æмбаргæ бакодта, афтæ мæ афарста.

– Дæуыл, Хъылци, дæуыл. Мæнæ лæг дæу тыххæй цæуы Уæхъæцмæ йæ хæстæджытæм хохаг арахъхъ ласынмæ, фæлæ, йæ къæхтыл цы скæна, уый нæй, – нæ зонын, ацы ныхæстæ мæ дзыхы куыд абадтысты, уый.

Хъылци азгъордта æмæ уайтагъд фездæхт, йæ къухты дзыхъхъынног туфлитæ, афтæмæй. Гæбæци сæ скодта æмæ йыл йæ уæладарæсимæ, раст цыма минæвар цыд, афтæ дзæбæх фидыдтой.

Хъылци ацыд. Мах æртæйæ, Хъязыбег, Гæбæци æмæ æз, уу ран лæугæйæ аздадыстæм.

– Æнæ сымах нæ ацæудзынæн куывдмæ, – ныллæууыд Гæбæци. Фæраст стæм йемæ...

Хæхбæсты фидыц æмæ йæ рæсугъддзинæдтæн кæрон нæй. Æнахуыр рæсугъд ран æрæнцæд Уæхъæцы хъæу дæр. Уæлдай рæсугъддæр та – йæ уазæгуарзон царджытæ. Къæсæрæй нæма бахызтыстæм, афтæмæй нæ цингæнгæ бакодтой хистарты размæ. Даргъ фынгты уæлхъусмæ æртасыдысты зад фæткъуыбæлæсты къабузтæ. Сæ быны цъæх кæрдæг, персайнаг гауызы хуызæн, цæхæртæ калдта. Кæстæртæ фынгтæм хастой алыхуызон хæринæгтæ, диссаджы буц кодтой сæ уазджыты.

Æхсæвы нæ уадзгæ дæр нал ракодтой. Стæй кæдæм тагъд кодтаиккам, ахæм бæллиццаг бынат дæр нæ хатыдтон. Хæдзары нын бауат кодтой. Уазджытæй чидæртæ се ‘хсæв сфæнд кодтой ног карст хосы мæкъуылты цур арвитын.

Дыккаг бон бамбæрстон, цæмæн, уый. Райсомæй раджы сыстадтæн æмæ рацыдтæн цæхæрадонырдаæм. Уырдыгæй хорз зынд хæхбæсты рæсугъд фæлгонц. Кæсынай сæм не ‘фсæстæн, сыгъдæг уæлдæф адджынаен ныхъуырдтон. Кæсын, æмæ хосы мæкъуылты цур чидæртæ змæлы. Хæстæгдæр сæм бацыдтæн. Разындысты, Кæсæгæй цы хион уазджытæ ссыд, уыдон. Бацин кодтам кæрæдзийыл.

– Мах не ‘хсæв ам арвыстам, басмуд ма ацы ног карст хосмæ, – дзуры уазæг. Диссаджы хæрздæф фындзыл сæмбæлд.

Бамбæрстон мæ рæдыд. Мах дæр уыцы ‘хсæв уазджытимæ арвитын хъуыд мæкъуылты хосæй конд хуыссæнты. Бирæ ма фæкастæн уыцы сæумæрайсом хæхбæсты рæсугъддзинадмæ. Иу рæстæг ма мæхинымæр ахъуыды кодтон: цæй диссаджы бæркаджын æмæ нын рæсугъд æрдзон бæстæ ныууагътой нæ фыдæлтæ, æмæ дзы мах та цæрын куыд нæ арæхсæм! Мæ цæстытыл ма ауадысты, кæддæр Африкæйы сыгъд быдырты куы уыдтæн æмæ тар айнаг къæдзæхты ‘хсæн бедуинтæн сæ теуатимæ æнад дон дæр фаг куы нæ кодта, уыцы нывтæ. Иу дзæвгар ма фæкастæн Ирыстоны рæсугъд хæхбæстæм. Уæхъæцы хъæу та йæ зæрдæхæлар, уазæгуарзаг цæрджытимæ мæ зæрдæйы баззад цæргæ-цæрæнбонтæм...

Нæ фыдæлтæ-иу афтæ загътой: «Æрцыд кæм вæййы, уым фæцыд дæр вæййы». Кæд цыфæнды зæрдæхъæлдзæгæй арвыстам нæ рæстæг, уæддæр нæ цæуын афон дæр æрхæццæ бынатмæ. Фысымтæ куы базыдтой, хосгæрдæнты кусæм, уый, уæд нын не ‘мбæлттæн диссаджы хуынтæ сæвардтой. Мах сæ нæ куымдтам, фæлæ сæ нæ фæстæ кæстæртæ рахастой. Уалынмæ фæндагыл цæугæйæ нæ размæ куы фæурумид «Нивæ». Хъылци дзы расæррæтт кодта:

– Тагъд мын мæ дзабыртæ ралас. Æз уæм дысон-бонмæ æнхъæлмæ кæсын!

Гæбæци дурыл æрбадт, æмæ цыма никуы ницы уыд, афтæ сабыргай йæ дзабыртæ раласта æмæ сæ радта Хъылцимæ. Æз мæ худын нал урæдтон...

Не ‘ссыдмæ дунейы мæкъуылтæ самадтой не ‘мбæлттæ. Хуынтæ сын сæ цуры æрæвардтам – ахъаззаджы æгъдау зиуонтæн.

ÆРТÆ ‘ВЗАДЖЫ УÆДДÆР ЗОН...

Æрыгон лæппуйæ Мæскуыйы уæвгæйæ та мæ бафæндыд Адæмон Хæдзарады Æппæтцæдисон Равдыст бабæрæг кæнын. Иуахæмы даргъ бандоныл мæхи æруагътон. Чысыл дарддæр узбекæгтæ кодтой диссаджы хæрзад физонджытæ, æмæ сæ тæф мæ фындзыл куы ауад, уæд уырдам цæуынвæнд скодтон. Фæлæ мæ цуры æрбадт иу зæронд ус. Йæ галиу къахыл уыд иу чысыл

кæрдæн тыхт. Æвæццæгæн, ын йæ ног дзабыртæ къуындæгго-
мау разындысты, æмæ цæмæй йæ къах ма стугдæппæлтæ уа,
уый охыл æй бабаста. Уындæй уыд аив, зæрдæмæдзæугæ. Не-
мыцагау мæм дзуры. Цалдæр дзырды зыдтон. Æмæ йын ферш-
теен зи нихт (немыцагау, зæгъын, не ‘мбарын).

Уæд та мæ францаг, англисаг, æндæр æвзæгтæй бафарста.
Æз æм-иу гуымыдза каст бакодтон. Уæдмæ мæм сдзырдта
уырыссагау. Ныхас нын бацайдагъ. Сылгоймаг разынд ахуыр-
гонд. Никозийы паддзахадæй, нымад хæдзарæй. Бирæ йын
фæхъуыстон йæ цымыдисаг ныхæстæм. Куы хицæн кодтам, уæд
мын афтæ:

– Стыдно должно быть не знать хотя бы три иностранных
языка такому молодому человеку.

Йæ ныхæстæ ма мæ хъустыл уадысты, узбекаг физонджытæ
гранаты царвимæ кондæй зæрдиаг хæрд куы кодтон, уæд дæр.
Стæй ма-иу мæ зæрдыл æрбалæууыдысты, фæсарæнты-иу куы
уыдтæн æмæ мæ-иу æвзаг зонын куы хъуыд, уæд...

ÆГЪДАУЫЛМАРД

Нæ алыварс цæрæг адæмыхæттытæн сæ фылдæры «домо-
сед»-тæ хонынц. Мах, ирон адæм, кæд милуаны бæрц дæр не
стæм, уæддæр ныппырх стæм зæххы къорийыл. Цæрæм сæдæ
фæндзай горæты æмæ алыхуызон паддзахадты. Ныхас ууыл
цæуы, æмæ иу афон улæфыдтæн Цъайы. Базонгæ дæн уæздан
лæгтимæ. Сæ кæстæр кæй уыдтæн, уымæ гæсгæ сын лæггад код-
тон, мæ бон куыд уыд, афтæ. Иу рæстæг мæм нæ хистæр йæхи
фæхæстæгдæр кодта æмæ мæм курдиаты хуызы дзуры:

– Æз захъайаг дæн, æмæ нæм райсом стыр бæрæгбон, Алар-
дыйы бон у. Куывд ваййы Захъайы. Тынг мæ фæнды, мæ кой-
мæгты куы фенин, уый. Амондджын уаин, уырдам иумæ куы
бафтиккам, уæд.

Ницы сдзырдтон, фæлæ хъуыдыты аныгъуылдтæн. Уалынмæ
касын, æмæ иу «Москвич» ссæуы. Рахызт дзы мæ хорз зонгæ,
Есенатæй, йæ бинонтимæ. Мæхинымæр бацин кодтон. Бацыдтæн
йæ размæ. Кæрæдзийы фенд нын æхсызгон уыд. Уый дæр æрцыд
улæфынмæ. Бамбарын ын кодтон лæджы курдиат. Загъта:

– Мæ машинæ кæд зæронд у, уæддæр тулгæ хорз кæны.

Табуафси, куыддæр мын зæгъай, афтæ рæвдз дæн уæ ласынмæ.

Дыккаг бон фондзæй араст стæм Захъамæ. Баййæфтам дзы бирæ адæм. Цалдæр галы æрхастой нывондæн. Фæсивæд æвæрдтой фынгтæ. Уæлдай рæдаудæр цæстæнгас дардтой хистæртæ æмæ уазджытæм.

Тынг цин кодтой се ‘мхæууккагыл, йе ‘рыгоны бонтæ кæимæ арвыста, уыдон. Чидæр ма дзы йæ цæссыгтæ дæр æркалдта.

Куыд сбæлвырд, афтæмæй уый уыд Хъесаты Солтан, зындгонд дохтыр. Йæ зонындзинæдтæ æмæ сызгъæрин къухты руаджы дæрдтыл айхъуыстысты йæ ном æмæ йæ кад. Мæ мадæй дæр-иу фехъуыстон йæ кой, уый хуызæн сæры низтæ ничи дзæбæх кæны, зæгъгæ.

Куывд кæронмæ фæцæйхæццæ кодта. Кæмдæр мæхицæй, уæлдайдæр та, Цъæйы комæй нæ Захъамæ цы мæ зонгæ лæппу æрбахæццæ кодта æмæ нæм фæстæмæ ласынмæ чи æнхæлмæ каст, уымæй фæбуцгонд дæн, иу къуымæлдзæф лæг ныл куы нæ сæмбæлдаид, уæд.

Сонтæй мын афтæ фæкодта:

– Ды Томайты Шамил нæ дæ?!

Зæгъын, раппæлдзæн мæ, ахæм каджын лæг сæм кæй баластон, уый тыххæй.

– Æмæ ды нæ каджын æфсымæры ахæм зæронд машинайы цæмæн æрбаластай?

Фæкуыддæр дæн, фæлæ ма йæм сфæрæзтон:

– Мæ фадат æндæр нæ амыдта, уый йеддæмæ йын «Чайкæ» дæр нæ бахæлæг кодтаин...

Уалынмæ кæсын, æмæ Солтаныл аудæг кæстæриуæггæнджыты къæбицы смидæг, стыр дзидзайы хæйттæ æмæ нозт хъæбæр гæххæтты атыхта, «Камаз»-ы сбæдт æмæ уæртæ фæцæуы. Æз та фенхæлдтон, æмæ йæ мах мæт уыд...

НÆ МЫГГАДЖЫ ТЫХХÆЙ ХÆРЗ ЦЫБЫРÆЙ

Бирæтæ сæ рагфыдæлты равзæрд сиу кæнынц суанг Италийы Ромы паддзахадимæ. Ома, нæ фыдæлтæ, дам, паддзæхтæ уыдысты. Кæстæртæ та хъуамæ зоной рæстдзинад сæ мыггаджы равзæрды тыххæй.

Лæг йе ‘ппæт царды уагæй дæр хъуамæ уа фæзминаг. Хъуыды кæна йæ кад, йæ намысыл, йæ мыггаг, йæ кæстæртыл. Æххуысхъом куы уа, уæд йе ‘ххуысы хай хæццæ кæна йæ къабæзтæм, йæ хиуæттæм – æппæт адæммæ. Адæймаг хорз миниуджытæй æххæст куы ницæмæй уа, уæд æгад кæны цыфæнды кадджын фыдæлты дæр...

Томайты мыггаджы тыххæй бирæ æрмæг ис сæрмагонд архивты. Фæлæ æз мæхимæ уыйбæрц хæс нæ исын, æмæ бæлвырдæй радзурон нæ фыдæлты равзæрд æмæ истори. Æрмæст, цы зонын æмæ цы фехъуыстон, уыдон. Архивты фыстытæ æмæ аламон таурæгътæ куыд амонынц, афтæмæй Ос-Бæгъатырæн уыдис фондз фырты. Томайтæ, Беккуызартæ æмæ Дзгойтæ сты Ос-Бæгъатырæн йæ фыццаг усы кæстæр фырт Алгъуызы байзæддæгтæй. Уый уыд ирон паддзах.

Тома, Дзго æмæ Беккуызар уыдысты хæрз æфсымæртæ. Цардысты Уæлладжыры ком Холысты. Куыд фехъуыстон, афтæмæй сæ лæджы бынатмæ куы бацыдысты, уæд Тома ралыгъд Куырттаты коммæ æмæ æрбынат кодта Къорайы. Дзго алыгъд Хохы Санибамæ æмæ уымæй равзæрд Дзгойты мыггаг. Беккуызар баззад Холысты, уымæй та равзæрд Беккуызарты мыггаг.

Абон дæр кæрæдзи хонæм æфсымæртæ. Æртæ мыггаджы хистæртæн кæддæриддæр сæ фæдзæхст у, цæмæй кæстæртæ кæрæдзийыл хæцой, кæрæдзийæн аргъ кæной, хæлар цардæй царой.

Куырттаты комы Къора хонынц Томайты фыдыуæзæг. Сæ Кувæндон – Æвзæндаг. Алы аз дæр Томайтæ Хурхæтæны мæй уырдаæм цæуынц кувынмæ. Вæййы дзы кусæрттæ. Мыггаг, стæй хуынд адæм кæрæдзийыл тынг фæцин кæнынц. Æвзæндаджы кувæндон ис бæрзонд æмæ рæсугъд ран. Стыр дуры алыварс йæхи анывæзта цъæх-цъæхид фæз. Йæ иуварсты цæуы чысыл цæугæдон. Зайы дзы алыхуызон дидинджытæ.

Къорайы ма цард Талханатæ, Лазартæ, Борсиатæ, Темысатæ æмæ æндæр мыггагтæ. Фæстагмæ нæ мыггаг куыд рæзт, афтæ зæххытæ нал фаг кодтой. Уымæ гæстæ нæ мыггагæй бирæтæ рæгъты сæрты ахызтысты æмæ сæ иутæ æрбынат кодтой Захъагомы Ногхъæуы æмæ Пуриаты, иннæтæ – Ручъы комы, Ручъы хъæуы. Ацы ран куывтой Атынæджы дзуармæ. Уырдыгæй та бирæтæ афтыдысты Гуырдзыстоны ирон хъæутæм. Цыбыр дзырдæй, цардагур цыдысты.

Сæ бирæ хорзæхты тыххæй Уарæсейы паддзах Томайты мыггагæн саккаг кодта уæзданы ном. Томайтыл конд ис к'орд адамон зарæджы. Æз дзы цы зарджытæ хъуыды кæнын, уыдон уыдысты Турчы, Дунайы хæсты, фæстæдæр та – Фыдыбæстæйы Стыр хæсты, Томайты фæсивæдæй хъæбатырæй чи фæмард, уыдоны номыл. Зарджытæ конд ис Томайты Тæтæрхъаныл, Сергейыл, Мæхæмæтыл, Созырыхъойыл, Хъылцыхъойыл æмæ иннæтыл.

Томайты Мæхæмæты тыххæй ис тынг бирæ æрмæг архивты. Фæлæ сыл кусæг нæй. Уый лæгдзинæдтæ стыр чиныджы дæр нæ бацæудысты. Томайтæ хуссары Рукъмæ куы афтыдысты, уæд уым дæр цардысты фæллойуарзаг æмæ кадимæ. Иннæ мыггæгтимæ дих кодтой сæ къæбæр æмæ сæ уый тыххæй адæм уæлдай тынгдæр уарзтой. Фехъуыстон цалдæр мыггаджы минæвæрттæй, мах дæр уе 'рвадæлтæ 'стæм, зæгъгæ. Уыдон уыдысты Хъоцътæй, Хъотайтæй, Дзерантæй, Деметæй, Къозонтæй æмæ иннæтæ. Уыцы æрваддзинады равзæрд æз хорз нæ зонын æмæ мын бахатыр кæнæд, ацы рæнхъытæ чи кæса, уый. Мæхæдæг ма æрæййæфтон Томайтæй бирæ каджын хистæрты. Уыдонæн се скойæ дæр сæрыстырдзинады туг ахъазы да-дзинты...

УАЗÆГУАТЫ СИРИЙЫ

...Нæ хæдтæхæг «Ту-154» йæ ных сарæзта Дамаскмæ. Мæ фарсмæ бадт фесты фабрика «Терчы» директор Бæдтиаты Гришæ æмæ араббаг аив, хæрзконд чызг Джамиля – Харьковы университеты студенткæ.

Гришæ æмæ Джамиляйы 'хсæн бацайдагъ зæрдиаг ныхас. Æрыгон чызг тынг æппæлыд советон бæстæйæ. Цас æмæ цас фæсивæдæн дæтты нæ паддзахад фадат, зæххы к'орийы алы карæттæй махмæ чи æрбацæуы, уыдонæн ахуыр кæнынæн.

– Уæддæр цы фендзыстæм диссагæй Сирийы? – афарста та ногæй Гришæ Джамиляйы.

– Цы фендзыстæм ногæй?.. – радтон ахæм фарст æз дæр мæхимæ, æмæ хъуыдыты аныгъуылдтæн. Мæ цæстытыл ауадысты, бирæ азты размæ скъолайы куы ахуыр кодтон, уæд-иу нын историйы ахуыргæнæг Къарджиаты Махарбег куыд зæрдиагæй дзырдта Мысыр, Ром, Вавилон, Ассири æмæ иннæ бæстæты хабæрттæ.

Уалынмæ хæдтæхæг æрбадти Дамаскы аэродромы. Уыди æнтæф, сихорафон. Фысымтæ ныл сæмбæлдысты тынг æхсызгонæй. Ирыстонæй уазджыты бафæдзæхстой Алийæн. Уый ахуыр кодта Мæскуыйы æмæ хорз зоны уырыссаг æвзаг. Æрфыссым кодтам уазæгуат «Тешрине»-йы. Чысыл баулафты фæстæ нæм дуармæ æнхæлмæ касти Али.

– Нæ зæрды уын ис Дамаск фенын кæнын, – сдзырдта мидбылхудгæйæ Али, æмæ нæ бахуыдта автобусмæ...

Дамаск у зæххы къорийы рагондæр горæттæй иу. У стыр промышленнон, базарадон æмæ культурон центр. Ис дзы университет, институттæ, академи. Сирийы сæйраг горæтæн йæ историон цыртдзæвæнтæ рагæй сты хъуыстгонд. Уæлдай тынгдæр дисы та нæ бафтыдтой, Национ музейы цы хъæздыг экспонаттæ уыд, уыдон. Музей сарæзтой 1966 азы, ис дзы фондз хайы, йæ бахизæн кæсæр та арæзт æрцыд æвдæм æнусы. Æрбаластой йæ Дамаскæй 70 километры дарддæрæй. Бахизæны лæуындз араббаг национ алы æнусты хъайтартæ.

Раджы заманы араббæгтæм уыди, хурмæ гæсгæ рæстæг чи амыдта, ахæм сахæттæ. Ахæм æвæрд ис музейы кæрты. Куы йæм бакæсай, уæд дæм фæкæсдзæн хуымæтæг. Мраморæй конд стъолы сæр фондзтигъон æфсæйнаг пластинæ комкоммæ æвæрд у буквæ «Г» æнгæс пластинæмæ. Стъолыл ис хæххытæ – бæрæггæнæнтæ. Хур куы кæса, уæд æфсæйнаг пластинæты аууонмæ гæсгæ бæлвырд базонæн ис, рæстæг цас у, суанг минутты онг. Уый у уæды заманты стыр æрхъуыдыдзинад.

Сызгъæрин залы ис алы æнусы зынаргъ дзаумæттæ. Мæ цæст æрхæцыд иу къухдарæныл. Уымæн йæ сæр у ист æмæ йæ фарсмæ æвæрд. Мидæгæй – адæймаджы сурæт. Биноныг æм куы кæсай алырдыгæй дæр, уæд цыма адæймаг дæр уыцырдæм азылы.

Али фæкомкоммæ мæ цымыдис кастмæ, æмæ мын загъта:

– Рагон таурæгъ куыд амоны, афтæмæй уыцы къухдарæны адæймаджы сурæт йæхæдæг хъахъхъæны йæхи. Цыфæнды давæг æм куы бацæуа, уæддæр æй базоны æмæ бахъахъхъæны йæхи.

Музейæн йæ залтæй иу (уазæджы бынат) балæвар кодта 1957 азы Сирийы уæды премьер-министр Джамил Морданбек. У рæсугъд, аив фæлгонцгонд. Астæуæй – цыхцырæг. Æвæрд дзы ис зынаргъ дзаумæттæ. Бирæ радзурæн ис Византийы залы тыххæй дæр. Уæлдай тынгдæр мæ цæст æрхæцыд Скæсæн антикон залыл. Ам æвæрд ис, зæххыл æппæты фыццаг цы алфавит

ссардтой, уый. Арæзт у 33 дамгъæйæ. Уый фæзынди мах эрæйы размæ.

Дамаскы ма федтам æфсæддон музей æмæ цалдæр мæзджыты. Уыдыстæм Касиюпы хохы сæр дæр. Уырдыгæй тынг рæсугъдæй зыны Дамаск. Ардæм сæ фæллад уадзынмæ ссæуынц йæ цæрджытæ. Хохы сæрæй фæкæсынц сæ горæты фæлгонцмæ, æмæ сын уый фæдæтты уæлдай æхсызгондзинад.

Нæ фысымуат «Тешрине»-йы нæм æнхъæлмæ кастысты, Сирийы цы ирæттæ цæрынц, уыдон. Цыдæр æгъдауæй базыдтой, Ирыстонæй уаджытæ кæй æрцыд, уый, æмæ сæ тынг фæндыд нæ фенын.

Адæймаджы зæрдæ суынгæг ваййы, йæ Райгуырæн бæстæ æнæ 'рхъуыдыйæ чи ныууадзы, стæй æнустæм кæуинаг чи фæвæййы, ахæм адæймагтыл куы сæмбæлы, уæд. Мæнмæ гæсгæ, афтæ рауад, раджы заманы Ирыстонæй чи алыгъд, уыдоны хъысмæт дæр. Нæ зæгъдзынæн, Сирийы æнæсæрæн ирæттыл сæмбæлдыстæм, уый. Æмбæрстам: алчидæр сæ тырны Ирыстон фенынмæ.

Фыццагдæр кæимæ базонгæ дæн, уыдонæй иу уыдис Æлбегаты Бахадин. Хæрзконд, бæрзонд адæймаг. Цæуы йыл 50 азы бæрц. Куыд базыдтон, афтæмæй уый уыд балцы ам, Ирыстоны. Йæхи цæстытæй федта, Ирыстоны адæм куыд цæрынц, уый. Тынг уарзы нæ бæстæ. Уый тыххæй мын афтæ дзырдта:

– Райсæм Турчы ирæтты æмæ советон бæстæйы ирæтты. Турчы сты цъынд адæм (афтæ хоны Бахадин талынг, æнахуыргонд адæмы). Сымахмæ та нæй æнахуыргонд адæм.

Дыккаг бон нæм æрбацыди фылдæр ирæттæ. Се 'хсæн уыдысты хистæртæ Хъæбæлоты Сейфудин, Æлбегаты Абдурахман йе 'фсин Таухъазахты Фарихæимæ, Махъоты Сададин, Сирийы æфсæддон хайады командир Æлбегаты Дидо, араббаг æвзæджы ахуыргæнæг Хъæбæлоты Расмия. Уыдис семæ фæсивæд дæр: Джамиля, Шахназа, Андерæ, Мæхæмæт æмæ æндæртæ. Нæ цурæй сæ цæуын нал фæндыд, кæд рæстæг æнафон уыдис, уæддæр. Махæн дæр æхсызгон уыд сæ фенд. Балæвар сын кодтам, Ирыстонæй немæ кæй аластам, ахæм сувениртæ æмæ чингуытæ, суанг ирон абетæйы онг.

Æрбацыд нæм нæ фысымуатмæ Æлбегаты Азæмæт дæр – Дамаскы университеты хистæр ахуыргæнæг. Æз систон газет «Рæстдзинад»-ы цалдæр номыры, стæй, фæстаг рæстæг Ирыстоны цы

чингуытæ рацыд, уыдон, æмæ сыл тынг бацин кодта. Азæмæт хорз зоны ирон литературон æвзаг. Ис æм 100 ирон чиныгæй фылдæр. Кæд куыстæй тынг æнæвдæлон у, уæддæр æрæмбырд кæны Дамаскы ирон фæсивæды. Ахуыр сæ кæны иронау, амоны сын кæсын æмæ фыссын, цæмæй се ‘взаг ма ферох кæной. Азæмæтæн Ирыстоны ис бирæ хæлæрттæ. Тынг зæрдиагæй сæ фарста. Æз куыд бамбæрстон, афтæмæй у хъаруджын адæймаг. Зоны цалдæр æвзаджы. У Дамаскы нымад лæгтæй иу. Ис ын хорз бинонтæ. Йæ лæппутæй иу ахуыр кæны Ленинграды.

– Æз мæхи базыдтон Ирыстоны, – загъта цалдæр хатты Азæмæт.

Уыцы ныхæстыл ис ахъуыдыгæнæн. Ацы аз Азæмæт ссæуинаг у балцы Хуссар Ирыстонмæ. Фæнды йæ ардæм дæр иуцасдæр рæстæг æруайын – йæ хæлæртты фенынмæ...

Æлбегатæм чысыл рæстæг фæдæн уазæгуаты. Сæ зæронд усы цинæн кæрон нал уыди. Мæ цурæй æддæмæ нал цыд. Сæдæ азæй йыл фылдæр цæуы. Бакуырм. Фарста мæ, Хъуыссæтæй ма Ирыстоны исчи цары æви нæ (йæ чызгон мыггаг Хъуыссæтæй у). Мархо ма дарынц, къуымæл кæнынц æви нæ æмæ бирæ æндæр хабæрттæй. Загъта мын, мæ зæрдыл, дам, хорз лæууынц, Ирыстонæй чи æрлыгъди, уыцы зæрæдтæ. Мæлгæ-мæлын дæр, дам, кæугæ кодтой, кæдæм æрæфтыдыстæм, зæгъгæ, ис фыдыбæстæйæ цæмæн мæлæм кæйдæр зæххыл...

Сирийы ирæттæ кæд афтæ бирæ нæ цары, уæддæр се ‘взаг нæ рох кæнынц. Немæ дæр дзырдтой сыгъдæг иронау. Мæ зæрдыл бадардтон ахæм цау. Сирийы ирон фæсивæд æмæ нæ фæсивæд фæкъордтæ сты æмæ сын зæрдиаг ныхас бацайдагъ. Мæ фарсмæ лæуд фесты чызг æмæ лæппу. Фæлæ, хъыгагæн, кæрæдзи не ‘мбæрстой. Лæппу схъомыл Сирийы, афтæмæй сыгъдæг дзырдта иронау. Чызг байрæзт нæхимæ, фæлæ нывыл нæ зыдта йæ мадæлон æвзаг.

Уый, æвæдза, тынг худинаг у. Æргом куы зæгъон, уæд цы ирон хæдзар йæ мадæлон æвзагыл газет нæ исы, йе та йæм нæй ирон чингуытæ, уыдон культурон бинонтæ схонан нæй.

Дарддæр нæ балц уыд Пальмирамæ. Цыдыстæм æдзæрæг, дурджын быдырты. Иу ран мæ цæст æрхæцыд сæ алыварс къæйдурæй æхгæд зæххы хайттыл. Æцæг сæ мидæг зæхх нæ зынд, фæлæ къæйдур. Али нын загъта, зæгъгæ, фаг кæмæ нæй зæххы хайттæ, уыдон дзы кæндзысты цæхæрадæттæ, саумæр

сæм хæсгæйæ. Æз ахъуыды кодтон, цас æмæ цас тухитæ бахъæудзæн уыцы цæхæрадæттæ кæныныл, ууыл...

Дарддæр нæ фæндаг цыд горæт Алеппомæ (Халев дæр æй хонынц). Дисы нæ бафтыдта Халевы фидар. Мидæмæ бахизæн стыр дуæрттыл уыд цæфхады нывтæ – амонды нысанта. Уыдоны уæлæ та бæлæсты нывтæ – царды нысан. Дыууæ стыр дуар бакæныны фæстæ дзы разынд уæлæмæ исгæ хид. Фидары мидæг та бирæ тъунелтæ æмæ 400 цъайы, къæвдайы дон æмбырд кæнынмæ. Ам уыди къаролы бынат дæр. Федтам Халевы раджы заманы амфитеатр. Ныронг дæр ма дзы сирийæгтæ фервитынц сæ бæрæгбæттæ. Дарддæр уынæм Тронийы зал. Ардæм æцæгæлон куы æрбацæйцæуа, уæд алцыдæр хъуысы. Афтæ у йæ арæст.

Алеппо (Халев) у Дамаскы фæстæ Сирийы стырдæр горæт. Федтам дзы национ музей. Кусы дзы ахуыргонд Назым Аджабри. Йæ фыдæлтæ кæддæр æрцыдысты Украинæйæ æмæ йын уæлдай æхсызгон вæййы Советон Цæдисæй уазджытимæ фембæлын. Кæд æнæвдæлон уыд, уæддæр нын райдайæнæй кæронмæ фенын кодта диссаджы музей. Ацы музейы æвæрд ис дагестайнаг сылгоймаджы уæфт гауыз. Цæуы йыл 200 азы.

Нæ балцы кæрон æрхæццæ. Фæстæмæ раздæхтыстæм Дамаскмæ. Фæндарæст зæгъынмæ нæм æрбацыдысты нæ сирийаг ног хæларæттæ, уыдонимæ ирæттæ дæр. Абон дæр мæ цæстытыл уайы, бирæты рустыл сæ цæссыгтæ куыд згъордтой æмæ нæ ризгæ хъæлæстæй куыд куырджой, цæмæй сæ макуы ферох кæнæм...

УАЗÆГУАТЫ ЕГИПЕТЫ

Рагон Мысыры – Египеты кой та нæ чи нæ фехъуыстаид! Æмæ мын фадат куы фæцис, уыцы бæстæмæ балцы ацæуынæн, уæд мын æхсызгон куыд нæ уыдаид.

...Хæдтæхæджы цæлхытæ фæхицæн сты Беслæны аэропорты лæгъз стæхæнтæй. Ме 'мбæлццæттыл мæ цæст ахастон, æмæ мын дзы зонгæ куы ничи разынд, уæд систон, мемæ кæй рахастон, ахæм чиныг. Кæсын æй. Уалынмæ мæ чидæр афарста:

– Египетмæ цæуыс?

– О...

Ныхас нын бацайдагъ. Мæ ног зонгæ разынд хъæлдзæг æмæ дзырдарæхст лæг.

– Ёмæ цы хорздзинадмæ æнхъæлмæ кæсыс дæ балцæй? – афарста мæ уый.

– Цæуын бедунтæм, кæд мын дзы æрвадæлтæ разынид, – бахудтæн æз.

– Ёмæ дын дзы хъуамæ разына... Де ‘рвад Бусиччы нæ зонныс? Уый уым, Африкайы, фæкуыста дохтырæй. Стыр кад ын дзы уыд.

Мæнæн фехсызгон, ме ‘рвадæй мын афтæ кæй загъта, уый.

Цыппар сахаты фæстæ æрбадтыстæм Каиры аэропорты. Уыд фæсæмбисæхсæв, фæлæ уæддæр нæ размæ рацыдысты. Æхсызгонæй ныл сæмбæлдысты. Фæсивæд нын нæ къухтæй нæ хæссинагтæ истой. Сæ фыдæбонæн сын мах дæр лæвардтам уыдоны лыстæг æхцатæй – фунтæй.

Цæмæй мæ фæндаггон мысинæгтæ æнцондæр æмбарæн уой, уый тыххæй хæрзчысыл цыдæртæ историйæ зæрдыл æрлæууын кæндзынæн. Египеты дуг райдайы нæ эрæйы размæ дæсæм мин азæй. Уыцы заманты дзы царди дыууæ адæмышатты. Сæ иутæ уыдысты бынæттон африкайæгтæ, иннæтæ та ардæм æрбафтыдысты Астæуккаг Азийæ. Фæстагмæ баиу сты. Чи кæцы зæххыты цардис, уыдон схуыдтой номтæ.

Æдæппат Египеты уыд цыппор дыууæ номы. Уыцы заман схуыдтой «Хуыцæутты рæстæг». Фыццаг паддзах та дзы уыд Осирис, æмæ йæ хуыдтой Зæххон Хуыцау. Египеты сæргъы алы хатт дæр лæууыд паддзах. Хуыдтой сæ фараонтæ æмæ сæ ныматдой удæгас хуыцæуттыл. Хуыдтой сæ Хуры фырттæ.

Рагзамантæй фæстæмæ ам кодтой зæххы, зæрингуырды куыст, стæй тын уафыны, ома, уæладарæсы куыст. Раджы сæм фæзынд фыссынад. Диссаг ма уый у, æмæ Египеты рагон адæм дунейы мидæг фыццаг банымадтой, афæдзы дыууадæс мæйы кæй ис, уый – стъалыты змæлдмæ гæсгæ.

Мæ зæрдæ иу заман фенкъард. Каиры цæры фынддæс милуан адæймагæй фылдæр. Уый та уымæ баст у æмæ, амы закъонмæ гæсгæ, сылгоймагæн цалынмæ йæ бон уа, уæдмæ йын хъуамæ цот цæуа. Ёмæ мæгуыр адæм бирæ кæнынц. Сæ хицауад нæ ары фаг мадзæлттæ адæмы цард зынгæ фæхуыздæр кæнынæн...

Чысыл баулафты фæстæ нæ аластой Гизæмæ пирамидæтæ фенынмæ. Дисы æфтауынц Хеопс, Хефрен æмæ Микерин цы пирамидæты ныгæд сты, уыдон. Æппаты стырдæр у Хеопсы

уон. Йæ бæрзæнд уыд 146 метры. Фæлæ йын рæстæг йæ сæр фарагст метры фæныллæгдæр кодта.

Ам баййæфтам дзæвгар адæм алы бæстæтæй. Къаддæр дисы сæ не ‘фтауы Хеопсы пирамидæйæ чысыл дарддæр стыр Сфинксы архитектурон арæзтад. Араббæгтæ йæ хонынц Абу-эль-Хол, ома, «æбуалгъы фыд» (отец ужаса). Уый стыр у, йæ дæргъ æвдай æртæ метры. Айдагъ йæ сæр у фондз метры бæрзæндæн. Æнусæй-æнустæм-иу уый фæци змисы бын, фæлæ та-иу æй адæм сæхæдæг ссыгъдæг кодтой, тæрстæ дзы кæй кодтой, уымæ гæстæ.

Æнæзæгъгæ мын нæй Египеты музейы тыххæй. Йæ саразыныл хъазуатонæй бацархайдта францаг египтолог Огюст Мариэтт, цæмæй дзы æвдыст æрцыдаид Фараонты дуг. Æмæ йын йæ бæллиц сæххæст кодта францаг архитектор Марсель Дурньон. Музей Каиры астæу байгом кодтой 1902 азы. Йæ диссаджы фæлгонцыл ын нал дзурдзынæн (ис дзы сæдæ залы бæрц, стæй стыр библиотека), фæлæ мæ стыр цымыдисы бафтыдтой 18-аздыд паддзах Тутанхамоны хæзнатæ. Йæ сыгъзарин саркофаг у, æвæццæгæн, зæрингуырды æппæтæй стырдарæ куыст – ласы 200 килограммы бæрц.

Тутанхамон амард æстдæсаздыдæй. Йæ ингæн ын ссардта англисаг египтолог Говард Картер 1922 азы «Паддзæхты фæзы». Фараонтæ кæм ныгæд цыдысты, уым-иу сын семæ æвæрдтой бирæ зæрингуырды куыстытæ. Æмæ мардкъахджытæ сарæх сты суанг райдайæн æнустæй фæстæмæ. Фæлæ Тутанхамонмæ сæ къух нæ бахæццæ, æмæ куыд ныгæд уыд, афтæмæй баззад: æртæ чырыны хуылфы. Фыццаг чырын уыд сызгъæрин доны тылд. Дыккаг – авг æмæ фæйнаг иумæ арæзтæй. Уый дæр – сызгъæрин доны тылд. Æмæ æртыккаг чырын – сыгъдæг сызгъæринай.

Истори нæма зоны ахæм зæрингуырды куыст, афтæ рæсугъд конд уыд фараоны саркофаг. Бынтон диссаг та нæм уый фæкаст, æмæ утæппæт рæсугъддзинады астæу хус дидинджыты баст куы федтам. Уый Тутанхамоныл йæ мæлæн бон сæвæрдта йе ‘фсин.

Диссаг ма у иу ахæм хабар. Незамантæй фæстæмæ баззад ахæм таурæгъ, ома, ацы ингæн чи ссара, уымæн æм бавналæн нæй. Уалдайдар та сæгом кæнæн. Науæд ыл æрцæудзысты фараоны æлгъыстытæ. Картеры экспедицийы адæмæн сæ фылдæр уыцы иу рæстæг алы хуызты амардысты. Æрмæст ма

Картер йæхæдæг амалæй баззад æгасæй. Абон дæр ма наукайæн йæ бон нæу æххæстæй дзуапп радтын ацы æвирхъау хабарæн.

Египеты адæмæн Нилы дон у сæ дарæг. Рагзаманты уыд цъымара, фæлæ, æрдзыхъæд куыд ивта, афтæ сси цæугæдон. Ам ис æрмæстдæр дыууæ афоны. Тæвд рæстæг – апрелæй октябрымæ, уазалдæр та – ноябрæй мартъмæ. Зæхкусæг афæдз дих кæны æртæ хайыл. Шетуи–зымæг, Сефи-шерд–сард æмæ Нили – ома, Нил куы раивылы, уыцы рæстæг. Каиры æхсæв дæр машинæты гуыв-гуыв æппындæр не ‘нцайы, бирæтæ сæ куыст фылдæр æхсæвыгон кæнынц, бон тæвд кæй ваййы, уымæ гæсгæ – уый схæццæ вайы 46 градусмæ.

Алкæм дæр мæгуыр адæм æнхъæлмæ фæкæсынц туристтæм. Уæй сын кæнынц алыхуызон сувениртæ æмæ сæ тыхæй хатынц. Уæдæ теуатыл дæр рауай-бауай кæнынц, кæд мын мæ хайуаныл исчи атезгъо кæнид, зæгъгæ, æмæ бакусин цалдæр фунты. Суанг ма дæ къам искæцы пæлæзджын араббагимæ куы сисай, уæддæр дæ ‘хцатæ домы. Гъе, афтæ, цы федтон мæ дыууæ цæстæй, уыдон æргомай дзурын.

Уыдыстæм папирусты музейы дæр. Равдыстой нын, сæхи къухтæй папирусы гæххæтт куыд кодтой, уый. Уыцы зайæгой сæм рагзамантæй фæстæмæ у тынг каджын. Зайы Нилы былгæрæтты. Йæ дæргъ ваййы 2-5 метры бæрц. Йæ тигътæ – пирамидæйы тигъты æнгæстæ. Æз ахъуыды кодтон, кæд зæгъын, пирамидæтæ уымæ гæсгæ арæзтой.

Дыккаг райсом нæ сбадын кодтой ног, аив автобусы. Нæ фæндаг уыд Хургадамæ. Автобусы нын алы фадæттæ дæр уыд суанг къухтæ цæхсын æмæ телевизормæ бакæсыны онг. Изæрырдæм бахæццæ стæм Хургадамæ, Сырх денджызы былмæ. Ам æрфысымуат кодтам фондз стъалыйы отель «Конард Интернационалы». Фысымтæ ныл сæмбæлдысты стыр æхсызгонæй. Уымæ бафиппайдтон – цал раны æмæ цас рæстæг фестæм Египеты, иунæг ран дæр дзы тызмæг цæсгом нæ федтон. Иууылдæр архайдтой, цæмай дын балæггад кæной, фæлмæн мидбылхудгæйæ...

Хургадайы горæт стыр нæу. Лæууы Сырх денджызы былгæрон. Ис дзы бирæ фæлладуадзæн бынæттæ. Сырх денджыз у тынг сыгъдæг. Ис дзы æппæт фадæттæ дæр, цæмай адæймаг фæхуыздæр кæна йе ‘нæниздзинад, уымæн.

Цы уазæгуаты æрфысым кодтам, уый сарæзта, зæххы къо-

рийыл алы рәтты фысымуәттә кәмән ис, ахәм ләг – Хилтон.

Не ‘мбәлцәтты ‘хсән уыди немьцәгтә әмә итайләгтә дәр. Сбадтыстәм сәумәрайсом «джиппыты» әмә нә фәндаг сарәзтам хәхбәстырдәм. Цыдыстәм тыгъд быдырты, змисджын рәтты, кьуыппыты әмә дзыхъхъыты. Никуы доны хуыпп, нәдәр царәг федтам. Әрмәст диссагән иу ран сырәзт иу бәлас.

– Уый цавәр бәлас у? – бафарстон әз, фәлә мын раст дзуапп ничи радта. Иу ран ма змисбыдырты фәзынд цавәрдәр зайәгойы хуызәттә. Нә шофыр, араббаг ләппу, уыдоны цур баурәдта. Рахызт әмә дзы иуцалдәр чысыл кьуындзыхы стыдта. Мәнмә сә әрбадардта әмә мын мә фындзмә бацамыдта, басмуд ма сәм, зәгъгә. Кодтой әнахуыр әхсызгон тәф, мах битынайы әнгәстә.

– Уымәй аразынц цай бедуинтә, – загъта шофыр.

Мәнә нәм иу кәддәр хәхбәсты цур фәзындысты цыдәр әнахуыр ныккәндтә, хәдзәрттә зәгъән сә нәй, фәлә мах хәхбәсты-иу раджы заман цы скъәттә уыд, уыдоны әнгәстә. Уыцы ран баурәдтам нә дыууә «джипы» әмә рахызтыстәм әддәмә. Акастән фәйнәрдәм. Хәхтә тынг бәрзонд нә уыдысты. Тар, ранәй-рәтты змисджын, цәмәдәр гәсгә мын арымысын кодтой Мызуры хәхты. Кәм әрләууыдыстәм, уымәй чысыл дарддәр федтон фыстә, сәгътә әмә цалдәр рәсугъд сәныччы. Иуы дзы йә хъәбысы дардта, иу фараст азы кәуыл цыдаид, ахәм ләппу. Чысыл әддәдәр хуыссыдысты теуатә.

Уалынмә нә размә цәуын райдыдтой бедуинтә. Сә фылдәр уыдысты мәлләг, сә уәләдзаума фәныкхуыз әмә даргъ халатты әнгәс. Сә сәртә тыхт цыдәр рог кәлмәрзәны хуызәттәй. Нә фенд сын уыд тынг әхсызгон. Уый бәрәг дардта сә цәстәнгасәй. Иттәг уазәгуарзаг разындысты. Уайтагъддәр катыйы быццыдысты әмә архайдтой, цәмәй нә сбуц кәной, ууыл. Иу әфсәйнаг къәйыл нылләг дурты бын цыдәр къәцәлтәй бакодтой арт. Иу-дыууадәсгай азтә кәуыл цыдаид, ахәм ләппу әмә чызг рәвдз бавнәлдтой фәтән фәйнәгыл хыссә кәнынмә. Стәй йә тымбыл хъәдәй тьәпән кәнын райдыдтой әмә йә әвәрдтой къәйы уәлә. Цыбыр рәстагмә иу афыхти әмә нәм хатыдысты, фенут ма йә, зәгъгә, нә хәринаг куыд адджын у, уый.

Иуцасдары фәстә сә әз бафарстон, дон кәцәй хәссынц, уымәй. Мохаммед мын мә ныхәстә ратәлмац кодта. Бедуин нын хәхтырдәм бацамыдта. Мах ацыдыстәм уырдам. Иу-дыууә

километры æддæдæр уыд арф цъай къахт. Æз æм лæмбынæг ныккастæн. Бынæй дæлæуæзæй мæм зынд иу чысыл дон.

– Ацы дон фæдæттынц теуатæ æмæ фосæн, – загъта Мохаммед.

– Уæдæ нуазыны дон кæм ис? – афарстон æз. Бедуин та йæ къухæй ацамыдта ноджы уæлдæр, хæхтырдæм.

Ацыдыстæм дарддæр, дуртæ æмæ къæйты сарты хизгæйæ. Иу ран лæгæтæнгæс стыр дуртæ кæрæдзи сæрыл лæууыдысты. Уыдоны бынты бахызтыстæм. Рæбынуæз нæм фæзынд, иу-дуюæ бедрайы бæрц дон кæм уыд, ахæм бынат. Æз мæхи хæстæгдæр байстон. Тынг сдойны дæн æмæ мæ дзы фæндыд зæрдиагæй баназын, фæлæ мын ме уæхскыл фæхæцыд Мохаммед:

– Ма баназ ацы донæй, сыхах буарыхъæд ахæм доныл ахуыр нæу æмæ дын исты кæндзæн. Бедуинтæ йыл ахуыр сты æмæ уыдонæн тайы.

Цыфæнды дойны мын кæд уыдис, уæддæр мæхи баурæдтон. Бирæ ма фестæм змис тыгъд быдырты æмæ æнахуыр хæхбæсты цур. Фырдойныйæ ма мæ цæстытыл уадысты нæхи хæхбæсты суадæттæ æмæ нæ диссаджы хосгæнæн уазал суардæттæ.

Раздæхтыстæм фæстæмæ. Иу стыр змис дуры сæр ауыдтон, мах гæккуырийæ бирæ стырдæр чи у, ахæм змæлæг. Уалынмæ кæсын æмæ йыл стыр калм йæхи куы ныццæвид. Бацайдагъ се ‘хсæн тугкалæн хæст. Æз ме ‘мбæлццæттæм фæзылдтæн æмæ ныхъхъæр кодтон:

– Тагъддæр, камера!

Ничи мæ æмбæрста ме ‘мбæлццæттæй. Мохаммед та фæсте баззад. Æз, мæ цуры чи уыд, уымæн къухæй ацамыдтон, уартæ ма кæс уыцы диссаджы хæстмæ, зæгъгæ. Лæууыдыстæм уæлдурты сæр æмæ нæм хорз зынди æвирхъауы хъæбысхæст. Уалынджы нæм æрхæццæ сты не ‘мбæлттæ дæр. Чидæр уæлкъуыбырай калмыл дур фехста, æмæ дыууæ знаджы фæйнæрдæм лидзынмæ фесты... Æрхæццæ стæм бедуинты цæрæнбынатмæ. Изæрдалынгтæ кодта. Иу заман хæрдмæ скастæн. Никуыма фæдтон уыйбæрц стъалытæ. Мæнæ сæм цыма къух сæххæссыдаид, афтæ мæм касти. Нæ фысымтæ нæм фæдзырдтой, нæ цуры нын æрæвæрдтой цай æмæ хæринагтæ. Алкæй цур дæр нæ уыд хиконд цырагътæ æмæ мæм, уыдæттæм кæсгæйæ, афтæ фæкаст, цыма цыдæр аргъуанмæ бахаудтæн. Нæхимæ дæр уыд дзæвгар хæринагтæ æмæ сæ бедуинтæн ныууагътам.

Зæгъын ма ма фæнды уый, æмæ араббæгты хæринаг, æнхъæл куыд нæ уыдтæн, афтæ хæрзад кæй разынд. Изæры фынджы фæстæ (бадгæ та нæ уæрджытыл кодтам), хæтæлкъул сарагонды змис зæххыл цыдæр гауызтæ бакодтой, уыдоныл нын бедуинтæ сарæзтой хъазт æмæ зард. Сæ барабанты цагъд æмæ зардæй кæмттæ нарыдысты. Мæн дæр ракодтой кафынмæ, æмæ ма мын цы гæнæн уыд. Æз дæр сæхимæ гæстæ гæппытæ райдыдтон.

Æрхæццæ ма балц кæронмæ. Цы федтон, уыдон цыбырæй радзырдтон. Ирон лæджы фæд зæххы къорийы кæм нæ ис, ахæм бынат зын ссарæн у. Суанг райдай Австралийæ, æрзил алы бæстæтыл æмæ ракас Эвересты цъуппæй. Алы ран дæр уыдысты Ирыстоны фæсивæд. Уым ныртæккæйы царды диссагæй ницыуал ис. Цы ма фæнды уæдæ зæгъын? Фæндгæ та ма уый кæны, цæмæй нæ алкæмæ дæр бахъара, куыд зынаргъ стæм кæрæдзийæн, уый. Хуыцауы руаджы нæ фыдæлтæ махæн ныууагътой агургæ æмæ æнаргæ цæрæн бæстæ. Уый у нæ райгуыраг Фыдыбæстæ Цæгатай Хуссарæй – нæ зынаргъ Ирыстон. Æмæ йæ хъæуы цæсты гагуыйау хъахъхъæнын.

Æз дзæгъæлы нæ ракодтон, магуыр бедуинтæ цы зын уавæрты цæрынц, уыцы хабæртты кой. Нæй сæм фаг дон, зайгæ дæр сæм ницы кæны. Сæ алыварс – хус быдыртæ. Уæдæ-ма акæсæм нæ фыдæлты зæххытæм. Алы ран дæр дзы ис дунейы хъæздыгдзинæдтæ. Æмæ сыл цалынмæ фæсарайнаг бонджынтæ сæ цæст не ‘рæвæрдтой, уæдмæ сыл нæхæдæг бакусæм. Кæннод ныл араббæгты ми æрцæудзæн.

Сырх денджызы хъæздыгдзинæдтæй араббæгтæ сæхæдæг нæ сарæхстысты спайда кæнын æмæ дзы ныр фæсарайнаг капиталистæ кæрæй-кæронмæ аразынц диссаджы улафæн бынæттæ. Сæ пайда цæуы сæ дзыппæ – уæдæ кæдæм цæуы?! Араббæгтæ та сын æххуырстытæ сты...

Арæх фехъусæн ис, мах, ирон адæм, кæрæдзи нæ уарзæм, зæгъгæ. Æз уыцы хъуыдыйыл разы нукуы уыдтæн. Хабар æндæр цæйдæр мидæг ис. Ирон уæвын тынг зын у. Хъæуы йын бира хъару æмæ æфсарм. Уæлдайдæр Ирыстоны цæргæйæ. Æмæ лæг уыдонæй хайджын куы фæвæййы, уæд æгæрон свæййы йæ уарзт дæр йæ райгуыраг бæстæм, йæ адæммæ. Дæхи æгъдауыл куы дарай адæмы ‘хсæн, стæй бинонты астæу, уый дæр уарзт у. Хорз сыхаг куы уай, æмæ лæггад куы кæнай дæ хъæубæстæн, сыхбæстæн, уый дæр уарзт у. Дæ фадат куы амона æмæ дæ бон

цæмæй у, уымæй куы æххуыс кæнай искаемæн, уæд уый дæр дæ адæммæ æгæрон уарзт у. Хорз зарæг куы ныффыссай, кæнæ хорз куы ахъазай сценæйы, уæд уымæй дæр дæ уарзондзинад æвдисыс. Æрыгон фæсивæд кæрæдзимæ хорз цæстæнгас куы дарой, уæлдайдæр хистæртæм, уæд уый дæр стыр уарзт у. Уыдæттæ иумæ райсгæйæ та сты уарзондзинад Райгуырæн бæстæмæ.

Æрæджы иу лæджы зæрæстон зæхх къахгæ фæдтон æмæ йæ бафарстон, цы аразыс ацы дурджын ран, кæддæр дзы бырондон куы уыди, зæгъгæ. Уый мын дзуапп радта:

— Рагæй нал уыдтæн Ирыстоны, æмæ йын ницы хорз фæдæн. Ацы зæххы гæбаз та никæй хъæуы æмæ йæ хъуамæ дидинæгдон фестын кæнон. Уый уыдзæн мæ чысыл лæвар Ирыстонæн.

* * *

Цы зæрдæниз сты, цы, абон Сирийы дæр æмæ Египеты дæр цытæ цæуы, уыдæттæ!.. Фæлæ та кæд йæ гаччы сбадид уымы цард дæр.



ХЪОДЗАТЫ Ахсар

БОНЫ ХОРЗМÆ ÆНХЪÆЛМÆ КÆСТÆЙÆ

ЗÆХХ УАРÆН БОН

(Шиллерæй)

Зевс уæрста зæхх йæ адамæн рæдауæй,
Фæлæ фæдзæхста иу хъуыддаг æрмæст:
Цæмай цæрой æфсымæртау хæларæй,
Куынна уа се ‘хсæн хъаугъатæ, ызмæст!

Зæрондæй-ногæй змæлыдысты адæм.
Хуымгæнæг райста саумæр зæхх, бæзнаг.
«Цæй, цуанонæн æгæндæг тар хъæд раттæм, –
Æмзондæй загътой – снывонд кæнæд саг».

Аббатæн – сæн, къупец-лæгæн та – базар.
Æрцахста къарол фæндæгтæ æппæт.
Ныр ацæуын кæдæмфæнды дæр бавзар:
Сты дæлвæзтæ дæр, хъæдтæ дæр æхгæд!

У чифæнды дæр – къаролæн уал бафид,
Уый бонджын у, бæрзонд – йæ ном, йæ кад.
Мæгуыр та цы? Кæд у дæ чыссæ афтид, –
Дæ бызгъуырты дæ къонайы цур бад!

Поэт æрцыд æнафоны йæ балцæй,
Цырен бæллицтæй дзаг уыдис йæ уд...
Зæхх байуæрстой. Егъау тъæпæнтæй алкæй
Фæцис йæ хай. Поэтмæ та цы уыд?

«Дæ фырт куы дæн – дæ иузæрдыг – цы кæнон?» –
Уый Зевсы цур йæ зонгуытыл æрхауд.
«О, зонын æй, дæ балц уыдис æгæрон,
Уæлæрвты тахтæ, зæдтæн дæ æрвад».

«Мæ цæстæнгас дæ цæсгомæй нæ хызти,
Дæ ныхæстæй мæ удæн уыд æхцон.
Ныббар мын, курын, бамбар мын мæ рыст дæр:
Сыгътæн мæ монцты, нал уыдтæн зæххон!»

Уæд загъта Зевс: «Кæмыты зылдтæ, омæ?..
Сахартæ дæр, хъæутæ дæр мæм куы нæй.
Тæхгæ уæлæмæ – арвы дуар дын гом у,
Уым зилдух кæ зæрдæйы фаг фæрнæй!»

2015.03.02

О САУ АХСÆВ, ДÆ ЦЫДЫ СÆР ЦЫ ВÆЙЙЫР

1

О сау æхсæв, дæ цыды сæр цы вæййы?
Цæмæй та цармæ дзагъырæй кæсон,
мæ ивгъуыд бонтыл сусæгæй кæуон,
мæ тæригъæдтыл утæхсæн кæнон,
мæ уд хæрой фыдæнхæлтæ, фæсмон?
Ау, уый вæййы дæ цыды сæр æдзух?

Æмгæрон мæм куы нæ уадзыс хуыссæг,
мæ уæнгты тых куы бакодтай æрдæг
æмæ куы нал дæн а зæххыл цæрæг,
куы мын ыссис æгас дуне къуындæг.
Ау, уый вæййы дæ цыды сæр æдзух?

Мæ уд хæрын дын – удыхос, æвдадз,
рæхойы мæ æрвылæхсæв дæ арц.
Æмæ дæ курын: иу хатт мæ æрсадз
дæ арцы фындзыл, стæй-иу мæ ныууадз...

2

Цæуыл вæййы дæ цыды сæр уæддæр?
 Кæдмæ хъаздына, саузæрдæ, мæнæй?
 Ды архайыс гадзрахатæй, тыхæй.
 Цæй, бафæлварæм ацы хатт сæрæй:
 Дæ арвыл дзагæй – Уацамонгæ – Мæй.

Æз райхалдзынæн уый уæлхъус мæ уарзт,
 мæ цин, мæ рис, мæ удхæрттæн сæ баст,
 æмæ, мыййаг, куынæ радзурон раст,
 уæд-иу мæ райс æвиппайды дæ маст.

2015.06.02

СОНЕТ

Æлгъаг цагъар мæ арæзтой сæхицæн.
 Уыдаин хъуамæ уыдонау фæлитой.
 Цæмæй мæм мурдæр мацы уа мæхицæй, –
 мæ гуырджон зонд мын садзгæ зондæй ивтой.

Гуыбындзæлтæ, цæлмæ кафджытæ – систой
 сæ сæр бæрзонд. Сæ бадæнтæ дæр – хицæн...
 Нæ Кæнæгæн æгъатыр у Йæ Уисой, –
 Фыдлæгты æрдонг арвдалынгты хитдзæн.

Ай-гъай, æрцæудзæн Сфæлдисæджы Арфæ.
 Хæзнадуртæ фæласы дон йæ арфмæ,
 йæ уæлцъармæ та сæппары бырæттæ.

Фæлæ куыд уон, куы мæ æвдæрзы Сау Фыд:
 мæ фыдызæхх лæгау-лæгтæй куы сафтид,
 уæд ма нæхи куыд рахонæм ирæттæ!

2015.30.01

ДУРÆЙ КОНД СТАТУЯЙЫ ХЪАСТ

(Юре Каштеляны мотив)

Уыди мæнæн бæрзонд фахсыл цæрæн.
Æрæппæрстат мæ уырдыгæй. Цæмæн?
Ыскарстат мæ уæхи нывыл: уæ цæнгтæ
нæ хъæуынц мæн, нæ мæ хъæуынц уæ зæнгтæ.
Уæ конд цæстытæй ауынын æцæгтæ,
æмæ бындзарæй баризы мæ уд.
Уæ хæлд дуне... Уæхæдæг дзы цæрут.

Цы федтон ам? Хæлæг æмæ фыдæх.
Цæссыгтæй, тугтæй баудæсти зæхх.
Мæ дурзæрдæ уæ тыхтонайæ бастад...
Уыд хуры фарсмæ, мигътимæ мæ цард
æнцад-æнцойæ. Уыдонæй мæ байстат.
Дæлдзæх фæуæнт уæ дзæбуг æмæ сарт!

Цæмæн мæ скодтат адæймаг, цæй тыххæй?
«Æз дур дæн, дур!» – хъæр уæм кæнын... уæ дзыхæй.
Æнæ цæстытæй, гобийæ мæ уадзут.
Мæ удæнцой, мæ сæрибар мын раттут.

2015.09.02

МОДÆ

Модæ диссагдæр у циркæй.
У æвдудон. Худы, хъазы.
Уый нæ тæрсы топпæй, цирхъæй,
артæй. Дон дæр æй нæ ласы.

Уаг, æфсарм, æгъдæуттæ, намыс,
хорз ном – ехх, сæ кой дæр нал ис.
Нæй тæригъæдтыл фæсмонтæ. –
Уый дын мах рæстæджы – модæ.

Кæд цæстфæлдахæг дæ, давæг,
кæд ыстигъынмæ хæстхъом дæ,
уæд куырыхон дæ, нымад лæг.
Уый дæр мах рæстæджы – модæ.

А поэтæн ис нæртон цыт:
боссыл ацъапп ласта одæ
æмæ ссис æмбойны номдзыд.
Уый дæр мах рæстæджы – модæ.

Сылты нал иртасæм нæлтæй,
къаба баивтой хæлæфтæй.
– Ай цы ми кæнут, нæ хотæ?
– Махæн афтæ зæгъы Модæ.

Дзурынц, хъуамæ, дам, куыд худай,
кæд æнæфенд дæ, зæронд дæ? –
Сылтæ – гомсæр æмæ къуда,
мойтæй сын зынаргъдæр – Модæ.

Раст у: мацы дзур зæрондæй.
Сты хæрз дзæгъæлы дæ дистæ:
хъуамæ уæрджытæ бæрзонд уой –
годзыкъæхтæ модæ систы...

Модæ диссагдæр у циркæй.
Адæмæй чындзытау хъазы.
Уый нæ тæрсы топпæй, цирхъæй,
артæй. Дон дæр æй нæ ласы.

2014

ФИРДОУСИЙЫ МОТИВТÆ

* * *

Йæ ныхыфыстæй никæмæн и лидзæн:
Уæларвты тæрхон алы уд дæр фиддзæн.

* * *

Æнæ худгæ куыд и кæсæн дæ мимæ:
Ныхъхъавыдтæ дæ зылын фатæй милмæ.

* * *

Ды туг нызтай, уыди дын цыма сән –
Дæ фыдми дын егъау бæллæх хæсдзæн.

* * *

«Зæд куы дæ ай!» – дæ фыдгул дæ зæгъдзæн.
Цæстфæлдахæг у, ма дзы скæ лымæн.

* * *

Бæрзонд бынат тæссонд у, стæй зынаргъ:
Куы саргъыл бадыс, куы – дæхиуыл саргъ.

* * *

У зондджынæн нæ мæнг дуне йæ уæнгæл,
Фæвайыынц дзы рæстуд адæм фыдæнхъæл.
Æнусон æлдар ацы ран – хъысмæт.
Мæлæтдзаг тохы – цард æмæ мæлæт.
Æнамонд... Амонд... Иухуызон сæ кæрон:
Уæлтæрхоны цур не ‘ппæт дæр – æнæбон.

* * *

Æфсымæртæ æмзæрдæйæ æмтох
Куы кæной, уæд ысфæлдахдзысты хох.

* * *

Фыд ракæнын, бæгуы, ваййы æнцон,
Фæлæ йæ фидын – сау бæллæх, зындон.

* * *

У рог амонд дыдзы рухсау: æваст
Æрбайсæфы, йæ фæстæ ‘рцæуы маст.

* * *

Ай хирвæссон у, хъилдзæуæг у, хъал,
Æфсармæн та йæ кой, йæ хъæр дæр – нал.

* * *

Рæстдзинад у ныфсджын æмæ тыхджын,
Куы фæраза фыдæбæттæн быхсын.

* * *

Йæ рæстдзинадæй паддзах у нымад.
Мæнгард паддзах та – фидиссаг, æгад.

* * *

Æлгъыстаг у, зыды цагъайраг чи сси:
Йæ уд уыдзæн адзалы бонмæ чъизи.

* * *

Æмхиц цы лæг вæййы тыхмимæ,
Тыхмитæ уымæн раздæхынц йæхимæ.

ХАЙАМЫ МОТИВТÆ

1

У йемыдзаг нæ мæнг дуне хæрамæй.
Æфсымæр, райс-ма иу фæдзæхст Хайамæй:
Фыдлæгæй-иу æвдадзы хос дæр ма райс,
Хæрзæджы армæй марджы къус дæр баназ.

2

Бæззон куы уа, уæд иу лымæн дæр – фаг.
Дæ удмæ ма уæд алкæмæн фæндаг.
Хуыздæрæнхъæл цы ‘мгарæй уай дæ царды,
Дæуæн уый райсом разындзæни знаг.

3

Уæлзæххыл дæр куы фæвæййæм сæргой,
Дæлзæххы дæр куы нæ арæм æнцой:
Нæ фæсмæлæт та фестдзыстæм цъæх кæрдæг,
Цæмæй нæ, райгæ, фосдзугтæ хæрой.

2014.11.11

4

Дæ къухы, дам, æппынæдзух дæр – къус
Сырх сæнæй дзаг. Фæлтау, дам, ракур ус.
Æдылытæ! Мæн къус дæр хъæуы, ус дæр.
Цæй, рауадз та. Мæ ком бынтон ныххус.

2014.11.11

5

Мæйдар æхсæв. Сæнт-сау арвмæ кæсыс.
Йæ сæрсæфæнмæ хауынаы тæрсыс.
Дæ удаист уд стъалытимæ тарфы
Кæны æмзилдух. Атади дæ ныфс.

2014.27.11

6

Æз ацы мæнг дунейæн загътон хæрзбон:
Тыхмитæ, хæрæмттæ – нæ сын уыд кæрон.
Мæлæты дзæмбытæй кæй бон уа фæлидзын,
Уæд уыцы æвзыгъдæн мæ ацыд æхцон.

2014.29.11

7

Мæнгард ысты сылгоймаг æмæ цард.
Мадзал сын нæй... Цæуыл кæныс æнкъард?
Дæ уацайраг куыд хъуамæ суа хæххон дон?
Фæлтау дзы баназ, бамбар ын йæ ад.

2014.02.12

8

Фыд æмæ хорзæн бафидауæн нæй.
Нæ дуне судзы. Арв та у фынаы,
Нæ лæгстæтæ, нæ фæдисхæр нæ хъусы,
Æмæ кæнæм зæрдæхæлдтæ мæстæй.

2014.03.12

ЧЫРÆ

Куыдз рæйы.
Цæуы уæззаугай чырæ.
Куыдз рæйы,
æмбаргæ уыди куыдз.
Бæлццæттæ сæ цыды кой кæнынц.

Бадтысты ыстигъджытæ та разæй –
ифтонг алчи ‘хсарæй æмæ гарзæй:
чырæдзауты райдыдтой æхсын,
чырæдзаутæ баисты хæрзбын:
байстой сын сæ цард æмæ сæ исбон.
Нæй æввæхсты цъиутæхæг, фæдисон...

Куыдз рæйдта,
æмбаргæ уыди куыдз.

АЛЬФРЕД ДЕ ВИНЬИЙЫ ФÆСТАГ КУЫВД

Фæстаг хатт ма кæнын, Хуыцау, лæгъстæтæ:
дæ фарны рухсæй байдзаг уæнт мæ зæрдæ,
мæ цæстытæ, цæмæй уон дзаг дæ уарзтæй,
цæмæй адзалыл сæмбæлон ныфсхастæй.

2015.22.03

БОНЫ ХОРЗ

Дæ каст ма цы боны хорзмæ у?

Ирон ныхас

Æнтъыснаг бон æнтъыснаг боны ивы.
Мылазон дуг, æнæсæрфат, хъуынтъыз,
Лæсы уæззаугай. Зæрдæ дзы фæцъæх,
Йæхимидæг ныууынаæргъы, нынниуы:
«О Боны Хорз, цæстæй дын хай куы нæй.
Цы мыггаг дæ, дæхи ма иу хатт равдис!
Цы бæсты дæ? Дæлдзæх æви уæларв?
Æрцу! Æрмæст дæуыл дарæм нæ зæрдæ:
О Боны Хорз,

Æвдадзы Хос,

Æууæнк,

Нæ Иунæг Ныфс,

Нæ Удлæууæн,

нæ Фын».

2015.24.03

* * *

Зæхх нал фаг кæны бирæтæн,
лæбурынц Мæймæ, Марсмæ...
Цæуон фысыммæ бирæгътæм,
йе уазæгуаты арсмæ.

2015.21.03

ТÆРГÆЙТТЫ МÆЙЫ

Уымæл мигътæй æруæззау арв,
мæныл йæ фæдджитæй ныдзæвы.
Æри-ма, арв, æри дæ арм:
мæ уд æлгъаг цъыфы куы сæфы.

Уæлдæр мæ мигъдунейæ сис.
Лæсын ныр цалæймаг аз тары...
Арв аджих и, кæны мыл дис,
фæлæ мын, оххай, дзуапп нæ ары.

2015.31.03

ИРОН ВАРИАЦИ КАТАЛОЙНАГ ПОЭТ ЖУЗЕП КАРНЕЙЫ ТЕМÆЙÆН

Ныфсы ныхас куы фехъусин уæларвтæй,
зæгъгæ, ирон дзырд фервæздзæн бынсæфтæй...

Кæд ныл Хуыцау нæ рахæта бынтондæр,
кæд адæмы хъæр бамбара ирон дæр,
уæд ма мæ удмæ раздæхдзæни цард,
уæд, хъодыгондау, алиддзынæн дард
цъымарайæ, фыд-зæрдæты хæлæгæй,
мæнг æмгарæй, æдзæстуарзон хæстæгæй.

Сæ карз быцæутæм хъусдзынæн дзæрддзæфæй
æмæ лæудзынæн гобийау æдзæмæй.
Æз фестдзынæн Сæнайы хохыл дур,
мæ риуæй уæм цæхæртæ калдзæн хур.

2015.22.02

МЫГГАДЖЫ БÆЛАС

*По муравьиным тропам
пришла я, осилив склоны,
к сердцу дрожащей в небе
кроны.*

Росарио Кастелйанос

Арвы арм æрæндзæвыд йæ рындзыл.
Уырдам æз æппынæдзух фæтындын.
У къæдзтæ мæлдзыгвæндаг, гуыргъахъ,
кæм – тæсæрттæ, кæм – зыкъуыртæ, арх,
иу дзырдæй – æвицог бæстæ, Тархъ.

Мæнæ рындз дæр... Стъалытæ ‘мæ хуртæ...
Рухсимæ æмрызт кæнынц нæ удтæ.
Ахаста нæ дард фыдæлты уад
къалиутæй. Ныууагътой махæн цард, –
агуаты куыд нæ ахуысса арт.

А бæлас – мæ буц Нана, ныййарæг.
Узтой-иу ын авдæнтæ йæ зарæг.
Уæд йæ бындзар саумæры æдас:
исдзынæн уæд арвы армæй тавс,
уæд уыдзынæн мин азты æгас.

2015.10.08

МÆ ФЫДЫБÆСТÆМÆ

Цы номæй дам бадзурон, уый ма мын зæгъ!

Къоста

Куыд хонон дæу, фыдыбæстæ, мæ раууат,
мæ заууат цæрæн? Додой æмæ сар:
Аллонтæ цотæй искайонтæ рауад
сæхи зæххыл. Цы фесты ном, æхсар?

Нæ хуыздæртæ æнусты кодтой де стæн,
лæвæрдтой дын сæ удты фарн, сæ цард,
фæлæ, – бæллæх! – фыдæнхæл-иу дæ фесты,
æрмынæг-иу дæ къонайы сæ арт.

Фыдæнхæлтæй фæцыдысты мæрдтæм дæр.
Нæ æвзæртæ та задысты быныл.
...Кæны цæрддзу æвæгæсæй нæ кæстæр.
...Æз нал зонын бæллын, цæрын, мæлын.

2015.22.08

Æхсæвы æртæ сахаты æмæ авд минуты

ГИМН ДУРТÆН

О денджызы, Алондоны лæвæрттæ,
уæ алчидæр – цыкурайы фæрдыг.
Айдагъ сыхах мын а бæстыл – хæлæрттæ,
Хæссут мын цин, фæрогдæр кæнут хъыг.

Уæ фæрстыл дон æрвон нывтæ фæкодта:
зæрдæтæ, хуртæ, урсмæтæгтæ, фурд,
тæхгæ аццытæ, сау къоритæ къордтæй.
Хуыцау сæ ради, бауагъта сæ уд.

Уынын уæ æз æрвылæхсæв мæ фынты,
вæййут мын бон та уарзæгой фысым.
Уæ мадардбæгънæг ногæхсад гуыбынтыл
бæгъæввад къахæй «абетæ» фыссын.

Æвзонг тынтæ æнæбын арвæй хауынц
нæртон мыггагау, хъарынц уын сæ тавс.
Ныббарут мын, кæй уын халын уæ хаос,
мæ дур-хæзнатæ. Цас мын ыстут, цас!

О, буц уыдтæн уæ фидауцæй, уæ мыртæй.
Æнусон у, æнæмæлæт уæ уд.
Æмæ уынын: мæ уæлингæн дзыгуыртæй,
мæрддзыгойæу, æгуыппæгæй лæуут.

2015.19.10



НӨГ НӨМ

КАСАТЫ Аслæнбег

НЫВÆЙ-НЫВМÆ

ЗЫДГÆНÆДЖЫ ХАЛ

*Фыды тæригъæдтæ йæ
фырт фæфиды..*

Æмбисонд

Ирон адæм никуы æруагътой сæ кад зæхмæ. Уарзтой нывыл цард æмæ йæм тырныдтой, хæстæг æй кодтой сæхи хъаруйæ.

Кæцыфæнды ирон лæг дæр-иу йæхи-хъом куы фæцис, уæлдай дæр та хъæуккагæй, уæд-иу йæ къухмæ райста хæцæнгарз, кодта цуан, бахъуаджы сахат та ныфсджынай хæцыд знагимæ.

Ирæттæ уыдысты хорз цуанонтæ. Цуаны рæстæг-иу арæх æрцыд алы фыдбылызтæ. Афтæ-иу рауад æмæ цуанæтты мæрдтæ сæ зæххы хайыл нæ сæмбæлдысты.

Амалджын лæгæй царди Бечыр. Сæ хъæздыджытæй дæр нæ уыд, фæлæ мæгуыртæм дæр ницы бар дардта. Нымад уыд сæ хъæуы хуыздæр цуанонтæй иуыл. Бечырмæ уыди бæрз лæдзæг, æмæ-иу дзæбидыр куы амардта, уæд ыл-иу фæуыгард кодта. Æмæ йыл бынат дæр нал баззад уыгард кæнынмæ, раст уыйбæрц сырдатæ ныццагъта.

Бечыр цуаны цæугæйæ йемæ хаста æрдын æмæ дыууæ фаты, кæнæ та хъри-маг æмæ дыууæ нæмыджы. Уыцы дыууæ нæмыгæй, кæнæ дыууæ фатæй иу нысангонд уыд дзæбидыр марынмæ, иннæ та, мыййаг ма йыл тугдзых сырды куы бамбæла, уæд уымæн.

Уыцы бон Бечыр йæхи æвзæр æнкъардта. Изæрæй æхсæвæр бахордтой æмæ бахуыссыдысты. Бечырма хуыссæг æмгæрон нæ цыд, стæй уæд кæддæр-кæддæр бафынæй. Æмæ уыны фын, цыма йæм æрцыд урсачъе бæрзонд зæронд лæг. Йæ сæрыл уыд сажы сыкъатæ, йæ къухты та ставд бæрз лæдзæг, йæ хæцæн дзæбидыры сыкъатæй конд. Ныддардта уыцы сыкъатæ Бечырма æмæ йæм дзуры: ды ма мын мæ фосæй иудæр куы амарай, уæд дыл мæ фыдæх æруадздзынæн.

Бечыр æваст фехъал, æмæ нал бафынæй. Райсомæй йæ фын йæ усæн радзырдта, уый йын йæ ныхæстыл бирæ фæхудт. Æмæ уæд Бечыр дæр гыццылтæ бахъæлдзæг æмæ дзы исдуг йæ фын дæр айрох.

Цас рæстæг рацыдаид, чи йæ зоны, фæлæ уæддæр Бечыр цуаны ацæуыны фæнд скодта. Ныр йæ фырттæй иу уыд рынчын. Æмæ уый дæр ницæмæ ‘рдардта. Йæхи барæвдз кодта, райста æрдын, дыууæ фаты æмæ сæумæ раджы фæраст. Бинонтæй йæ ничы федта. Æмæ уыйадыл нæ базыдта, йæ фырт æхсæвы бынтон æруæззау, уый.

Цуанæй æхсæвы дæр хæдзармæ не ‘рыздæхт. Баззад хохы, лæгæты хуылфы. Райсомæй та ногæй хæхтыл фæхатт, æмæ сихæрттыл иу мæллæг дзæбидыр амардта, йæ дæркъ йæ фæстæ камæн згъордта, ахæм.

Бечыр бацин кодта, уайтагъд æй акой кодта æмæ йæ хæдзармæ раараст.

Хохæй куы æрхызт æмæ йæм сæ хъæу куы разынд, уæд дардмæ кæсæн цæстытæй ныккаст æмæ ныууыдта ахæм диссаг, цыма хъæуы цæрджытæ цæуылдæр силлæг сты. Фæлæ та уый дæр ницæмæ ‘рдардта, йæ цыды кой кодта. Хъæуы сæрмæ куы ‘рхæццæ, уæд æй адам суыдтой æмæ цыппар лæгæй йæ размæ рацыдысты Бечыр сæм куы ‘рхæццæ, уæд лæгтæ æмрæнхъ алаууыдысты, сæ сæртæ æруагътой, æмæ йын фехъусын кодтой, йæ фырт сихæрттыл кæй ахицæн цардæй.

Бечырæн æрдын йæ къухтæй æрхауд, сырды мард æриста йе ‘ккойæ æмæ йæ сæрмæ фæлæбурдта...

Лæгтæ йæ хæдзармæ куы æркодтой æмæ куыддæр йæ фыртты мард бауыдта, афтæ арсы богъ ныккодта, йæ цæстысыг фемæхст. Æртыккаг бон марды стыр кадимæ афæндараст кодтой йе ‘нусон фæндагыл.

Бечыр фæцудыдта. Хъæу та кодтой йæ фыны кой, ома, дам,

Бечыры фырт йæ фыды тæригъæдтæ бафыста. Хъæу та фыны хабар базыдтой усы дзыхæй. Дзæгъæлы нæ фæзæгъынц, сылгоймаджы дзыхы ныхас, дам, сасиры дон цас лæууы, уымæй фылдæр нæ фæстиат кæны.

Бонтæ цыдысты æмæ фыццагау фарн семæ хастой. Бечыры фырты амардыл дзæвгар рæстæг рауад. Цæрын та райдыдтой раздæрау. Иу бон куы уыд, уæд та Бечыр сфæнд кодта цуаны фæцæуын. «Хорз цуанон йæ кæнон нæ уадзы», – зæгъы ирон æмбисонд.

Барæвдз кодта йæхи æмæ, æхсæв бонимæ сæ бынæттæ куы ивтой, уæд араст. Сфардæг та и сау хохы цъупмæ. Уым изæрырдæм амардта хъомыл нæл дзæбидыр. Тынг бирæ йыл фæцархайдта æмæ йæ кæддæр-кæддæр баккой кодта. Сæхимæ ‘рцыд æхсæвы, хæдзары дзидзайыл архайыныл фæцис æмæ йæ ‘мбаргæдæр нæ бакодта, куыд ыл æрбабон, уый. Райсомæй сырды фыдæй сфыхта, бинонты дзы бафсæста æмæ йæ хæдзары куыстытæм бавнæлдта. Æризæр. Æхсæвæр бахордтой æмæ бахуыссыдысты. Бечыр куыддæр лыстæныл йæхи æруагъта, афтæ уайтагъд афынæй. Цас фæфынæй кодта, чи зоны, фæлæ та йæм фыны кæддæры лæг фæзынд. Кæд фыццаг хатт уæзданæй дзырдта, уæд ныр та уыд тынг мæсты, дзырдта бæзджын хъæлæсæй. Йæ къухы дардта Бечыраен йæхи уыгæрдтæконд бæрз лæдзæг. Слæууыд Бечыры уæлхъус æмæ йæм бынмæ дзуры: – «Дæ тæригъæдтæ иу хатт бафыстай æмæ дын æгъгъæд нæу?! Иннæ хатт дын фыддæр уыдзæн!», – зæгъгæ, æмæ æрбацыдæр. Бечыр æваст фехъал, фæгæпп ласта, йæ уæлæ йæ дзаумæттæ акодта, скъæтмæ ауад, йæ хъыримаг радавта, йæ дзыппыты нæмгуытæ авгæдта, йе ‘ккой йæ хордзен баппæрста æмæ, никæмæн ницы зæгъгæйæ, хохмæ йæ ных сарæзта. Зæгъгæ, дам, уыцы заронд лæг кæй тæрсын кæны!..

Бон цъæхтæ кæнын байдыдта, афтæ Бечыр дæр схæццæ йæ хæтæнтæм. Тынг бирæ фæхатт мæстæй хæлгæйæ, фæлæ ницы. Уæд кæсы, æмæ даргъ ададжы сæрмæ къæдзæхты фæрстыл хизы дзæбидырты дзуг. Сæ тæккæ кæрон, дæрдтыл фæлгæсгæ лæууы миты къæртты хуызæн урс-урсид, зылдсыкъъа дзæбидыр. Бечыраен йæ цæстытæ цæхæртæ акалдтой. Бахъуызыд хæстæгдæр, къæдзæхы ауон æрæмбæхст æмæ урс дзæбидырмæ ныхъхъавыд. Гæрах айзæлыд, фæлæ нæмыг зынгдзых хæтæлæй нæ ратахт. Дзæбидыртæ фæтарстысты, дыууæ къорды фесты. Иутæ дзы адаг-адаг алавардтой,

инна кьорд та бэрзонд хохырдаем слыгъд, налхъуыт-налмас дзæбидыр дæр семæ, афтæмæй. Бечыр аууæтты-аууæтты сæ фæстæ хъуызыд. Кæсы, æмæ къæмбырыл лæууы йæ амæддаг дзæбидыр. Уыцы сæрбæрзондæй та хæхбæстыл фæлгæсы.

Бечыр æм куыд ныхъхъавыд, афтæ уый фалдæр алыгъд. Иу ныхасæй, дзæбидыр цуаноны басайдта раст сæрсæфæны былмæ. Бечыр та дзæбидыры суыдта, æрæмбæхст æмæ йæ багæрах кодта. Нæй, нæ йыл сæмбæлд сырдыл нæмыг. Фæлæ гæрахы азæлдæй къæдзæх ныррызт æмæ ‘рлæбырд, ахаста Бечыры йæ хъæлæсы. Цас фæхауд бынмæ, чи зоны, фæлæ ныххауд арф комы пыхсытыл. Йæхи тынг ныппырх кодта, фæлæ нæ фæмард – йæ адзал нама ‘рхæццæ...

Баззад узал комы, æхсæв-бонмæ фæхъызæмар кодта. Фæстагмæ йæ йæ зонд æрцахста, йæ фынты, зæронд лæг хъæддаг фосы бардуаг Æфсати кæй уыд, раст урс дзæбидыры хуызы дæр ма кæй бацыд! Бамбæрста, йæ цардхъуаг фырт ын йæ тæригъæд кæй бафыста... Уый дæр æм бахъардта, æмæ йæ йæ тутт сæр æгæр бæрзæндты кæй хаста, йæ – уаг цуаноны уаг нæ, фæлæ цъаммар лæджы уаг кæй уыд...

Куыддæр райсомæй хур хохы цъуппытыл схъазыд, афтæ Бечыр йæ уд систа. Цалдæр боны бæллæхы цуанон фæцис арф комы дзæгъæл, æвæгæс мардæй. Ссардтой йæ, йæ сæрмæ сау сынтытæ тахтысты æмæ уый руаджы.

МÆРДТÆЙДЗÆУÆГ

Дзагцæстæй касти хур. Уый дын дзы алæмæт аргъауы хуызæн рæсугъд ирд бон басгуыхт. Арвы тыгъдады цъиутæ цъыбар-цъыбур кодтой. Хъæрмуст дымгæ бæлæсты сыфтæртæй хъазыд. Цы ма хъæуы уымæй хуыздæр фадат, цæмæй де’мбæлт-тимæ искуыдаем ацæуай æмæ дзæбæх баулафай!

Гъемæ Нæзыджыны лæппутæ дæр бацархайдтой. Æцæг адон Майрæмададжы доныбылмæ нæ ацыдысты, фæлæ, хъæугæрон цы халагъуд скодтой раздæр, уырдаем. Семæ æрбахастой налат карз нозт, хæрд æмæ алы цъæх хъацæнтæ.

Уыдон уыдысты Петка, Дзибо, Афай æмæ Дауыт. Хорз хордтой æмæ фаг нызтой. Куы-иу сæ хъæлæба райхъуыст, куы та – сæ зарын. Афтæмæй сихорæй изæрмæ цыппарæй равдæлон кодтой авд авджы уырыссаг цъæхæй.

Æнæнхъæлæджы Афай йе ‘мбæлтты разæй æнæдзургæйæ сыстад æмæ кауæнцæйтты ацыд. Лæппутæ кæрæдзимæ бакастысты, фæлæ ницы сдзырдтой. Афай тыхтæ æмæ амæлттæй сæхимæ бацыд, йæхи сынтæгыл æруагъта æмæ дæ балгъитæг дæр афтæ – адæргъ мæрдон дæргъæй.

Райсомæй хъæубæстыл айхъуыст, Афай, дам, æхсæвы фæзиан. Адæм фæфæдис сты, уæдæ цы. Чи дзы хъарæг кодта, чи та худгæ дæр, кæй уырныдта, кæй та – нæ. Фæлæ адзалæн мадзал кæй нæй рагæй дæр, уымæ гæсгæ, кæй нæ уырныдта, уыдоны дæр æрæджиау бауырныдта.

Лæппутæ æрбамбырд сты, зиан æрпъланыл кодтой. Йæ уæлæ йын скодтой ног уæлæдарæс æмæ туфлитæ, удæгасæй уынгæ дæр кæй нæ фæкодта, ахæм дзаумæттæ. Сынтæгыл æй æрæвæрдтой. Йæ уæлхъус æрбадтысты бинонтæ æмæ сæ сыхы устытæ. Зианджыны кæртмæ адæм цыдысты æмæ цыдысты.

Петка, Дзибо æмæ Дауыт къæмдзæстыгæй лæууыдысты иуварс æмæ цæуылдæр ныхæстæ кодтой. Уалынмæ йын æрбаластой йæ мæрддзаг сау чырын дæр, зиан уым нывæрдтой. Устытæ та йæ фæйнафарс æрбадтысты.

Уалынмæ фæзынд Фридæ, се ‘рвадæлты, хъарæг кæнынмæ дæсны, ацæргæ ус. Суанг уынгæн йæ райдианæй хъарæг кæнын райдыдта æмæ, цалынмæ кæртмæ хæццæ кодта, уæдмæ йæ хъаринагтæ схъардта. Мидæгæй мардыл ныддæлгом, бынмæ йæ хойы:

Уæуу дæдæй, Афай!

Ирд хур æнафоны кæуыл бамынаг.

Сау сыджыт кæй æрттивгæ буар хæрдзæн.

Дæ магуыр мады кæугæ-дзыназгæ куыд ныууагътай...

Æмæ марды риу æнауæрдон хоста. Афайы зæрдæ скуыста! Лæг йæ цæстытæй ракаст. Кæсы æмæ йæ фæйнафарс устытæ бадынц. Фридæ йæ сæрмæ лæууы æмæ йæ бынмæ хойы. Афай фыццаг нæ бамбæрста, цы хабар у, уый. Стæй рахъил, рабадт. Устытæ удаистæй фæйнардæм фæпырх сты. Афай чырынай рахызт, йæхимæ æркæстытæ кодта:

– Кæй ныгæнут, кæй?!

Кæртмæ рацыд. Уым лæууаг лæгтæ йæ куы федтой, уæд сæ мидбынæтты бандзыг сты. Бæласы бынæй йæ Петка, Дзибо æмæ Дауыт дæр куы ауыдтой, уæд хорзау нал фесты, зæгъгæ, дам, мах дæр йемæ мæрдтæм кæны. Кæрæдзимæ бакастысты æмæ

лидзæг фесты. Цæсты фæныкъуылдмæ хъæугæронæй фæдæлесты.

Адæмæн сæ тарст куы ‘рцыд, уæд сæ хъарæг зарæгмæ раивтой æмæ Афайæн йæ хистаг галæй стыр куывд скодтой. Раст ма йæ чырын дæр йæхæдæг артæн ныссаста.

Петка, Дауыт æмæ Дзибо абон дæр кæм сты, уый бæрæг нæй. Афай та йæ зæрдæйы дзæбæхæн цæры, нуазы æмæ хæры.

РАГОН МЫСТЫ ‘МБИСОНД

Фæззыгон хур бон. Адæм сæ тыллæг æфснайынц. Хъæуы уынгты къордтæ-къордтæй лæууынц хæрзхаст стурвос, бæхты æфсæст мыр-мыр хъуысы.

Иу ныхасæй, амонд йæ дзаг цæстæй адæммæ ракаст, æмæ сæ зæрдæ райы. Никæй фæхъулон кодта Мыкалгабыр, алкæй дæр бæркады бын фæкодта. Уæдæ Фæлвæра дæр фосы скондæн радта бар... Адæмæн, куыд фæзæгъынц, сæ уалдзыгон иу боны бакуыст афæдзвæг сси.

Ныр иу хъæуы кæрон цардысты лæг æмæ ус. Сæ Хуыцауы хайæ ницæмæй хъаст кодтой. Уыдис сæм хъуг, фыс æмæ цалдæр карчы. Æрмæст сын Дунерафæлдисæг цот нæ радта.

Иу бон куы уыд, уæд лæг бацыд йæ хордæттæм æмæ дын дзы мысты хуынкъ федта. Касы, æмæ хордоны дзаг нартхæрттæй дыууæ æфсиры мыст фæхаста. Лæг мæстæй рафыхт. Бацыд, къæппæг рахаста æмæ йæ мысты хуынчъы тæккæ былгæрон савæрдта.

Мыстæн нал уыд йæ сæр сдарæн. Цыдæр амæлттæй ма сбырыд æмæ йе стырзæрдæйæ къæппæджы хабар кæрчътæн ракодта. Кæрчътæ йæм лæмбынæг фæхъуыстой, стæй йын загътой, къæппæг, дам, мах мур дæр ницы хъыгдары æмæ нæ ‘нцæд ныууадз.

Мыст бавдæлд æмæ йæ хъаст уæд фысæн ракодта. Æрхатыд æм, зæгъгæ, дæ сыкъайæ, дам, къæппæг цæв æмæ фæкъæпп уа. Фыс дæр та мыстыл бахудт æмæ иуварс азылд.

Уæд мыст хъугмæ базгъордта æмæ йын ныллæгъстæ кодта:

– Дæ хорзæхæй, хъуг, дæ сæфтæгæй ма къæппæг ныддау æмæ фехгæд уа! Науæд къутуйы нартхормæ фæныхилæн нæй. Ныр дыууæ боны сыдæй мæлын.

Хъуг мысты хъарджытæм фæхъуыста æмæ йын афтæ бакодта:

– Байхъус-ма, мæнæ мыст, ды æххормаг дæ, уый мæнмæ цы бар дары? Ацу æмæ уартæ æххæст хоры кæрийы истытæ ацагур.

Уæд дын уый дыккаг бон иу маргдзых калм кæцæйдæр фæзынд æмæ, къутумæ куыд фæцæйлæст, афтæ йæ къæппæг æрцахста. Уæд дын кæсы, æмæ хæдзары хицауы ус æрбацауы. Калм йæхи мардæфсон акодта, уæдæ мæ кæд ус суадзид æмæ мæ искуыдæм фехсид, зæгъгæ. Фæлæ ус калм куы федта, уæд бел радафта, къæппæгмæ хæстæг бацыд æмæ, калмы ‘рцæва, зæгъгæ, афтæ йын калм йæ къахыл фæхæцыд.

Ус ныцъцæхахст ласта, уæдæ цы уыдаид, æмæ йæм сыхæгтæ фæфæдис сты. Хæдзармæ йæ бахастой, сынтæгыл æй æрæвæрдтой, йæ къах ын бабастой æмæ йын йæ марг ралæмæрстой.

Уæддæр къах рæсийын байдыдта. Уæд дын чидæр афтæ, карчы бас дам ын раттут, æмæ кæд фæхорз уайд. Хæдзары хицау бавдæлд æмæ цалдæр карчы ныргæвста. Ус уæддæр сæйы.

Адæм сæм дзыгуыртæй цæуынц æмæ цæуынц рынчындæрсæг. Æмæ цæмæй уыдоны раз исты æрæвæра, уый охыл лæг сæ фысы дæр та аргæвста. Уæдмæ ус ахицæн. Æмæ йæ кад æмæ радимæ бавæрын хъуыд. Æмæ та уæд лæг хистагæн аргæвдын кодта сæ хъуджы.

Атæппæт хъуыддæгтæм мыст дардæй каст æмæ хъуыдыты аныгъуылд. Иуафон йæ сæрыл бæрзонд схæцыд æмæ загъта:

– Цард мæнгард у æмæ хатгай мысты зондмæ дæр байхъусын фæхъæуы.

ХÆРÆДЖЫ КЪÆЛÆУ

Хъилхъус райгуырд сæрд æмæ фæззæджы арæнтыл. Бæлæстæ кæд фæбурдзæф сты, уæддæр ма сæрды тæф кодтой. Хъилхъусы былтæ уыдысты раст хæфсы былты хуызæн, йæ сæфтджытæ бур-бурид дардтой сыгъзæрины къæрттытау. Йæ сау-сауид хъуынтæм ын хур куы бакаст, уæд мæ цæстытæ тæмæнтæ скалдтой. Къæлæу чысыл рæстæгмæ йæ къæхтыл слæууыд, дзидзи бададта æмæ ноджыдæр фæхъæддыхдæр ис. Дзæгъæлы нæ фæзæгъынц, хæрæджы цин дæндагæй, зæгъгæ. Амæн дæр-иу йæ мад куы йæ хъусыл фæхæцыд, куы йæ бæрзæйыл.

Дыккаг бон, зæгъын, къæлæуы куы абæрæг кæнин. Уымæ бакæсын! Куы иуырдаæ азгъоры, куы иннæрдæм. Хæрзаг йæхицæн дзырдта, мæнæ цард цы хорз у, зæгъгæ, Мады зæрдæ ‘хсайаг у. Хæрæг мын куыддæр мæ къахдзæфтæ айхъуыста, афтæ йæ къæлæуы раз алæууыд æмæ мæ йæ цæстæнгасæй фæдзæхсы, мæ лæппыны, дам, мын ма бафхæрай! Фæлмæн хъæлæсæй куы сдзырдтон, уæд мæ цыма ‘мбаргæ бакодта – мæ цурмæ ‘рбацыд æмæ мæ йæ фындзæй сысхой – сысхой кæны. Æз дæр-иу æй куы хъæбыс акодтон, куы та-иу ын йæ сæр æрлæгъз ластон.

Фæлæ мæм Хъилхъус хæстæг нæ цыд. Æрмæст йæ хъустæ ныхъхъил кодта æмæ мæм иуварсæй каст.

Бонтæ цыдысты æмæ сой семæ хастой. Хъилхъус дæр сабыргай рæзыд. Афтæмæй йæ зымæг æрæййæфта. Йæ бынат тыгъд быдырæй хъарм скъæтмæ раивта. Райсомæй-иу скъæты дуар куы фегом кодтон, уæд-иу Хъилхъус мæ размæ разгъордта: йæ зæрдæ хъазын агуырда. Æмæ-иу ахæм бон нæ уыд, æмæ йемæ цæхæрадоны ма аратæх-батæх кодтаин. Мæн-иу куы не ‘вдæлд, уæд та-иу нæ куыдзы скодта йæ разæй. Силæм тынг зондджын уыд, къæлæуыл хъыргæ дæр никуы скодта.

Иу бон та скъæты дуар куы байгом кодтон, уæд Хъилхъус мæ размæ нал ратахт. Фыццаг тæрсгæ дæр фæкодтон, зæгъын, исчи мын æй адавта. Бахызтæн мидæмæ æмæ... Дæ фыдгул дæр афтæ! Дæргъæй хуыссы, йæ мад та йæм йæхи тоны, баст уыд æмæ йæм не ‘ххæсыд.

Бауадтæн Хъилхъусмæ. Йæ цæстытæй ма тыххæй каст. Цыма адæймаг у, уыйау хъæрзыдта, йæ цæссыг ставд цæппузыртæй згъæлд. Мæ хъæбысмæ йæ систон, йæ лыстæг сау даргъ къæхтæ йæ быны хъеллау кодтой, фæлæ уæддæр не ‘рхауд. Æз ын тагъд-тагъд йæ бын рамарзтон, ног хос ын дзы айтыгътон, æмæ йæ фæстæмæ æрхуыссын кодтон.

Мад æм уæддæр йæхи тоны. Æз дын æй радыгътон, æхсыр къæлæуы хъуыры ауагътон, фæлæ фæстæмæ йæ хъæлæсæй ракалд.

Уыцы бон мæхицæн бынат нал ардтон, цы ма йын акæнон, зæгъгæ. Раст æмбисæхсæв уыдаид, афтæ та йæ æд цырагъ абæрæг кодтон. Æмæ мæ зæрдæ ныррызт: скъæты астæу Хъилхъус хуыссы, хæрæг йæ фарсмæ сæргуыбырæй лæууы. Уымæ бакæсгæйæ, мæ цæстытæ доны разылдысты.

Хъилхъусы фарсмæ æрбадтæн, йæ сæр ын мæ хъæбысы

æрава́рдтон. Уый тыхула́фт ка́ны, схъа́рзы. Йæ са́р-иу ын куы æрба́хæбыс кодтон, уæд ын-иу цыма фенцонда́р ис, афтæ ма́м каст. Уа́лынмæ Си́лæм да́р Хъи́лхъу́сы раз æрхуы́ссыд æмæ йæ са́ры, йæ ца́ссыг згъа́лы, афтæма́й. Уыдо́нмæ ка́сга́йæ ма́ ца́ссыгтæ фема́хстысты... Куыд æрба́рухс бон, уый зонга́ да́р нæ бакодтон. Раха́стон Хъи́лхъу́сы ка́ртмæ. Ма́д хæра́г æмæ Си́лæм ма́ фа́стæ ра́цыдысты, æнца́д ма́рдды́гойау сла́у-уыдысты, зма́лгæ да́р на́л кодтой. Ху́р арвы аста́умæ куы сты́лд, уæд æм Хъи́лхъу́с йæ са́р бата́лдта æмæ... Æмæ йæ у́д сис́та. Си́лæма́н уый фа́стæ йæ ца́стытæ ба́хаудысты, йæ бон ра́йын да́р на́л уы́д. Ма́д хæра́г та-иу а́хсæв-бо́нмæ уа́сгæ ко́дта. Ма́хица́н ма́ ца́стытæ до́ны ра́зылы́нц, Хъи́лхъу́с ма́ за́рдыл куы ‘рла́ууы, уæд.



МÆ ЗЫНДЖЫ ХАЙ

ИРОН КÆД ДÆ!

Дæуæн нæу уаз Фыдыбæстæйы кад,
Нæ адæмæн сæ царайæ нæ царыс, –
Ирон лæгыл цæмæй дæ уæд нымад,
Ды афтæмæй Ирыстоны кæм хъæуыс?

Кæд не ‘ндавы нæ дзыллæйы мæт дæу,
Зын сахат кæд нæ балæууыс йæ разы, –
Ироны ном дæуæн мысгæйæ нæу,
Дæ уæнгты уæд ироны туг нæ хъазы.

Кæйдæр фынгыл ды рабæдтæ сæрæй,
Ысхæцыдтæ дæ адæмы фыдгойыл.
Ирон уæвгæйæ, нал сæттыс дæ номыл, –
Цы хъауджыдæр и знаг æмæ дæуæй?!

Æлвæстæй хаста рагфыдæл йæ кард,
Уый тохы бон æппæрста къæртт йæ удæй.
Хæстон лæг-иу зæры бонмæ фæцард –
Уæд худтысты йыл фидиссаг, тæппудæй.

Фæлтæры ивта карз тохты фæлтæр,
Гæныстон-иу сæ царæнбынат фестад.
Цыди куынагмæ рагфыдæл, уæддæр
Цæстыгагуыйау бахъахъхъæдта йе ‘взаг.

Ды уыцы ‘взаг – æнæмæлгæ, нæртон –
Къуыдипп бындарау, нал хæссыс дæ сæрмæ,
Къостайы зарæг н’ агайы дæ зæрдæ, –
Дæхи цы ныфсæй хоныс уæд ирон?

НÆ МÆ УЫРНЫ

Куы сфæйлауы сæуæхсиды тырыса
Нæуæг райсом, куы схуды мидбыл бон,
Нæ мæ уырны, мæ зынджы хай æрхуысса,
Мæ уæлсынт æз мæрдон фынай кæнон.

Фæрнæйдзаг зиуы бацыдысты дзыллæ,
Кæнынц æмуæхск, æмхуызонæй фæллоу,
Нæ мæ уырны, мæн равдæла мæлынмæ,
Мæ фæстаг балц ысуа мæнæн мæ кой.

Хъæрзы мæ уд, кæны мæ зонд дзæгъæлтæ,
Мæ сæрмæ зилы сау халон мæнæн,
Нæ мæ уырны, «Ирон фæндыр»-ы зæлтæ
Фæстæмæ цардмæ ма раздахой мæн.

Нæ мысын кæд фыдæлты фарн æппындæр,
Сæ кадхæссæгыл кæд нæ дæн нымад, –
Уæлауыл нæ, мæ хуызæттæн мæрдты дæр,
Нæ мæ уырны ‘мæ разына бынат.

Уæлдæрты хур куы байдайы хæтын,
Куы фестын кæны митцæндтæ сыхырна, –
Нæ мæ уырны, мæныл мæлæт фæтых уа,
Цъæх уалдзæджы йын бакомон сæттын.

2003

НЫСТУАН

Нæ мыл баззад бынтæ фæдзæхст,
Хъысмæты исбонтыл нæ домын:
Хъæцын айдагъ цæхх æмæ доныл,
Нæу ахуыр бухъхъ-фæллайттыл цæст,
Æмæ мæхи мæгуыр нæ хонын, –
Цы зæххæй мады рæвдыд зонын,
Хъæздыг æз уымæй дæн æрмæст.

Фыдыбæстæн йæ къæйнаг дур дæр –
Фæрныджы кувæндон лæгæн,
Æгас бон уый фырбуцæн хур дæр
Кæд калы удуæлдай тæмæн.

Хæлæг нæ йын кæны кæд мæй дæр
Æхсæв йæ курæггаг нымд рухс,
Уæд Ир йæ рафæлдыст фыртæй дæр
Куыnnæ уа уыдоны раз буц!

Кæд мæ йæ риссаджы мæт нæй,
Йæ мастæн, йе ‘фхæрдæн ныббыхсын
Æмæ йæ катыйл нæ тыхсын,
Уæд ын цæй фырт басгуыхт мæнæй?!

Куы сцæнд уой сау мигътæ йæ сæрмæ,
Æмæ куы ферхæца мæ ныфс,
Куы нæ фæзынон æз йæ хъæрмæ, –
Хуыцау, дæ фыдæх мыл ныххуыр!

«Фæхæссон исчердæм мæ сæр» –
Кæйдæртау не ‘рæфтдзæн мæ зæрдыл.
Мæнæн Сæнайы хох – къæсæр,
Мæ бон нæу ахизын йæ сæрты.

Мæ Иры хъыг, йæ мæт, йæ сагъæс,
Йæ рынтæ, йе ‘фхæрдтæ æппæт, –
Мæн иугæр ацахста мæлæт, –
Тæхуды, сау сыджытмæ ахæсс!

ДЫРÆНХЪОНТÆ

* * *

Цæсты бафаудта куырм мыст:
«Исты дзы уæд та фæныхст».

* * *

Ис цæхæрæй дæ зынггур,
Дæу уæд уæгъды тавы хур.

* * *

Адæм цин æййафой, зиан, –
Галæн карды бын – йæ ран.

* * *

Хъусты кой ыскодта лæг, –
Фесхъиуы хæрдмæ хæрæг.

ПАЙДАЙЫЛ ДЗУРÆГÆН

Дæ бар – дæхи, мæ фыстыл ма ‘рвæсс,
Цы ис дæ зæрды, уый дзы зæгъ,
Цæмæйдæриддæр мæ дзы бафæрс, –
Нæ дæм фæуыдзынæн фыдæх.

Æрмæст мæ бахиз уыцы зынай,
Йæ пайда ма та суæд дæ кой:
«Æхца йын цас райстай фæрсылæй,
Цæйбæрц фæкодтай дзы фæллоу?»

Бæргæ дæн ацы фарстыл ахуыр,
Уæддæр мын цас æнад у, цас:
Цыма мæ буц хъæбулты аргъыл
Фæцæуы иугæндзон ныхас.

1996

ЭПИГРАММАТЫ БÆСТЫ

* * *

«Цæрдзысты ме стихтæ дунемæ», –
Поэты ныхас-иу ыстынг,
Фæлæ куы ахуыссыд йæ зынг,
Уæд ын сæ баныгæдтой йемæ.

* * *

Дæ фыст æхстбæрцæй кæд æввахсдæр
Къостайы ном мысынмæ уыд,
Уæд уымæн амæлгæ уыд раздæр,
Кæнæ йæ райгуырын нæ хъуыд.



ДЫУУÆ ÆМДЗÆВГÆЙЫ

КУЫД ÆРÆГМÆ ФÆЗЫНДТÆ

О Музæ!
Куыд æрæгмæ ‘рцыдтæ,
куыд чъызгæ хъуызыдтæ,
куыд сабыр рæзыдтæ?
Æви дæ мæ царды цъæмæлтæ
сæ быны фæкодтой,
æмæ цалынмæ
цъахты хæрды
нæ фесты,
уæдмæ
дæ лæмæгъ уидаг
нæ ныххæцыд мæрыл.
Æрæджиауы
«къæссацæгъдæн хъæбулау»
куы фæзындтæ,
куы ‘ртахтæ.
Фырбуцæн дæ хастон
мæ риуыл...
Мыййаг мын ныммыдул дæ
ме ‘рмтты.
Гъе уымæн нæ райхъуыст
зæрдæйы къæсæртæ
рæмудзæг –
дæ зарæг –
дæ цъæхснаг хъæлæс.
О МУЗÆ...

2015.08.03

СОМЫ

Нæ рæстдзинадæн сомы у æвдисæн,
Æрдхæрæн уыд «Бесо цæра!» мæ мадæн.
Йæ иунæг ныфсæй хордта ард фырдисæн,
Зыдтой йын æй цыргъ карды цæфау адæм.

«Мæрдтыстæн»-иу мæ куырм нана фæкодта,
Æртæ зынгхуысты ингæнтæ нæ зыдта.
Сæ сау уацæй сыл сау уацмæ фæкуыдта, –
Йæ «хъа-хъа»-йæ уый сау халон фæзмыдта.

Мæ фыд «зæххыстæн» стыр сомыйæн ардта,
Зæххы гæппæл уырзæй къахæгау къахта.
Хъæбулау æм зылди фæлмæн йæ армæй,
Нæ фæцух и йæ карз сомыйы фарнæй.

«Мæ фыдыстæн!» – уыд дондзастæй йæ сомы,
Баба йæ адзал Турчы зæххыл ссардта.
Мæ сидзæр фыд та хохы скъуыдты схъомыл, –
Йæ фыдæн Туркмæ сау сыджыт фæхаста.

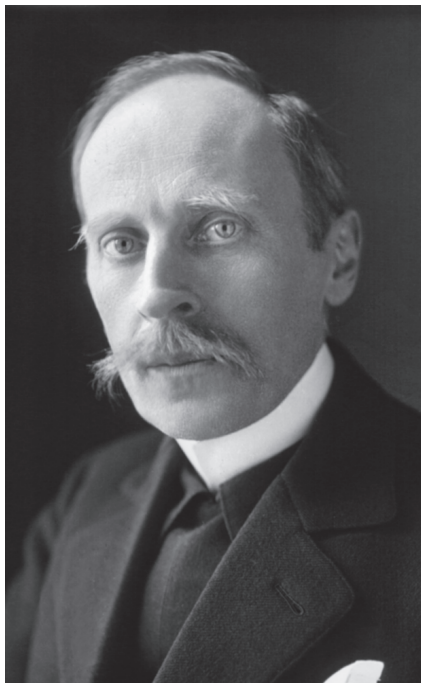
«Уæ фарныстæн!» – фæкæны лæг уæ разы,
Фырæфсæрмай, фырнымдгæнгæ ысдзуры.
Куы ваййы уый йæ хорз хъуыддæгтæй разы,
Уæ фæрцы ма сæ абары уæд хурыл.

Гъе афтæ сомы не ‘ппæты фæлвары,
Нæ рæстдзинад кæны сыгъдæг, сæрибар,
Нæ удæртау бындуронæй фæлгъауы, –
Нæ ард куыд уа тъымы-тъымамæ фидар.

2014.25.05



РОМЕН РОЛЛАН: 150 АЗЫ



Францаг литературæйы классик Ромен Ролланы ном зындгонд у æгас дунейы дæр. Фыссæджы зондахаст æмæ удиконд æппæтæй тынгдæр рабæрæг сты, «Бетховены цард», зæгъгæ, цы чиныг ныффыста, уым: «Æртыхсти ныл æнуд, хуыдуггæнæг уæлдæф. Кæлæддзаг Европæйыл пъæззыау æрбадти уыцы æмбыд, смаггæнаг атмосферæ... Дуне сæфы, хурх æй кæны йæ тæппуддзинад, йæ цъаммар эгоизм. Дуне ма тыхулæфт кæны. Уæдæ байгом кæнæм рудзгуытæ, мидæмæ æрбауадзæм Сæрибар уæлдæф. Уадз æмæ нæ ныфс бауадза хъæбатырты комулæфт!..»

Ныфс, лæджыхъæд, æхсар – ахæм фидар æнцæйтты сырæзыд Ролланæн йе ‘ппæт сфæлдыстæд дæр.

Ромен Роллан райгуырди 1866 азы январы. Йæ фыд уыд юрист. Лæппу бакасти Стыр Людовики номыл лицейы æмæ райста историкы диплом. Хæрзчысыл ма уыд, афтæ йæ йæ мад ахуыр кодта пианинойыл цæгъдын. Ромен тынг бауарзта музыкæ, уæлдайдæр та Бетховены уацмыстæ. Ноджы ахуыр кодта философи, стæй аивады æппæт хуызтæ. Йæхæдæг дæр фæстагмæ ссис Сорбоннæйы ахуыргæнæг. Æвддæс азы дæргъы лекцитæ касти музыкæ, нывкæнынад æмæ литературæйы темæтыл.

Ромен Ролланы номдзыддæр уацмыс у бирæтомон роман «Жан-Кристоф». Уымæй уæлдай хорз зындгонд сты йæ уацау «Кола Брюньон», францаг революцийы цаутæ æвдыст кæм æрцыдысты, ахæм бирæ пьесæтæ, номдзыд фысджыты, музыкантты, нывгæнджыты биографитæ æмæ а. д.

1915 азы Ромен Ролланæн лæвард æрцыди Нобелы преми.

Фыссæг амарди 1944 азы.

ЦИТАТАЕТÆ, АФОРИЗМТÆ

• Итайлаг фашизмы хуызæн цардæвæрд худинаджы, аллайаджы уавæрмæ тæры адæмы. Фашистон хицæуттæ се сæфт уынынц сæрибарей, дзыллæты дарынц тасы уавæры, иудадзыг сæ кæнынц сайгæ.

Францы ахæм цардыуаг сæвæрын у фыдракæнд. Сæрибар хъуыдыйы ныхмæ фыдракæнд. Лæг марын æз нымайын æвирхъау мийыл... фæлæ æппæты æбуалгъдæр фыдгæнæг у, сæрибар чи мары, уый.

*Vita sine libertate nihil**.

1926

• Паддзахад хъуамæ ма уæнда хъуыды цъист кæнын! Хъуыды æрдзæй никæй æмæ ницæй дæлбар у, йæ арæнтæ сты æнæкæрон. Æрмæстдæр хъуыды йæхæдæг у йæхицæн уынаффæгæнæг, йæхи растгæнæг æмæ, куы бахъæуа, уæд карз тæрхон хæссæг дæр!

• Æппæт дунейы адæмтæн дæр æвирхъау бæллæх уайд, иу искæцы расæ (адæм, паддзахад), цыфæнды кадджын-раджын уæвгæйæ дæр, йæхи хуызæн иугъедон кæнынмæ куы бавналид дунейы æппæт хæдхуызтæ дæр. Зæгъдынаæн æй ноджы карздæрæй: уыцы æвирхъау ми фыццаджы-фыццаг тæккæ стырдæр зиан æрхæссид, иннæ адæмтæй йæхицæн цагъартæ скæнынмæ чи бавнæлдта, уыцы расæйæн (адæмæн, паддзахадæн), уымæн æмæ æрдзы ныхмæ æнæсæрфат хъуыддæгты тыххæй æрдз йæхæдæг йæ маст райсид.

• Америкаг лæг афтæ нымайы: æз хорз æмæ раст цы хонын, уый хъуамæ хорз æмæ раст хоной зæххы къорийы иннæ адæмтæ дæр. Уыцы адæмтæ америкæгты зондахастимæ разы куынæ уой, уæд та, дам, Америкайæн бар ис, уыдоны лæгдыхæй сæхирдæм раздахынæн. Ахæм митæн сæ нысан у дуне байсын, фæлæ йæ йæ автортæ æмбæхсынц алы фæдфæливан зондамонанты аууон. Æцæгæй та сæ бæллиц – æппæт адæмтæй дæр сæхицæн цагъартæ скæнын. Уый у иттæг тæссаг хабар.

1926

* Æнæ сæрибар цард ницы у (лат.).



М. Горький æмæ Р. Роллан.

• Ёрмахуыр интеллигенцийæн йæ хъуырцæг сызгъаринай куы уа, йæ хъæрмхуыпп – сойæвдылд, уæддæр ын интеллигенци схонæн нæй, уый у хæдзаргæс къуыдыр куыдз.

Уæдæ фыццаг æмæ æнæмæнгхъæугæ хъуыддаг у сæрибар. Уый нæй, уæд нæй интеллигенци дæр. Уæд ис æрмæст афтид бынат. Интеллигенцийы бæсты фæзыны, къæнцылары чи кусы, ахæм тæригъæддаг адæм, алыхуызон гæххæттæ хъулонгæнджытæ, циркуляртæ чи рафысс-бафысс кæны, ахæм цыдæртæ.

- Бæллæх иунæгæй не ‘рбацæуы, стæй æнтыст дæр.
- Фæрныг уды хицау иунæг никуы ваййы. Хъысмæт ын йæ хæлæртты куы байсы, уæддæр сæ фæстагмæ фæрныг уд йæ мид-зæрдæйы сфæлдисы.
- Æмгардзинады хæсджынтæ дæр æмæ хæргæнджытæ дæр нæ ваййы.
- Адæймагæн æвæджиауы æнцой у, æдылы ми кæй бакодта, уый куы базона æмæ йыл куы æрхуда, уæд уый.
- Хи уды къоппайыл тыхсын царды сæйраг нысан куы сваййы, уæд цард бынтон æнæ нысанæй аззайы.
- Ис ахæм мæрдтæ, æгæстæй æгасдæр чи у, стæй ис ахæм æгæстæ, цавæрфæнды мæрдтæй дæр марддæр чи у.
- Бæллиц нæ хатгай акуырм кæны, æмæ ныл сайд æрцæуы.

Фæлæ бæллицтыл нæ къух куы сисиккам, уæд нæ цард æнæхъæнæй дæр рæдыд уайд.

- Алы адæймагæн дæр йæ зæрдæйы арфы ис чысыл уæлмæрдтæ. Уым ныгæд сты, кæй уарзта, уыдон.

- Хæст райдайынц, чи ныггаффутт вæййы, ахæм пад-дзахæдтæ. Хæст у, чи фæхæрд æмæ йæ ныфс кæмæн асæтты, ахæмты фæстаг мадзал, фæлитойты, цæстфæлдахджыты æлгъаг, æнаккаг фыдракæнд.

- Йæхи буары хур æмæ цард кæмæн вæййы, уый æндæр рæтты рухс нæ фæагуры.

- Цæстмæхъус, цурон лæг кæддæриддæр цагъар вæййы.

- Музыка къæвдайау æртахгай фæтæдзы зæрдæмæ æмæ йæ раудæгас кæны.

- Дуне рæстдзинад йæхимæ исы мисхалы йас муртæй æмæ галиу миты егъау хæйттæй йæхи хорз бафсады.

- Адæмæн сæхи нæ фæнды, афтæмæй сæ куы ирвæзын кæнай, уæд уый у æцæг лæджыхъæд.

- Ёрлæууын-иу фæхъæуы æрмæст фæллад суадзыны æмæ ног тыхтæ æрæмбырд кæныны охыл. Дзыхълæуд чи ‘ркæны, уыцы цардæн цард схонæн нал и – уый у мæлæт.

- Адæймаджы ницавæр зондамонæнтæ сараздзысты, йæхи чи нæ хъæуы, ахæм фæндагыл.

- Хъуыды хъуыддагæй макуы хицæн кæнут. Æнæхъуыддаг хъуыдыйæн размæ цæуæн нæй, уый мæлæт у.

- Ивгъуыд бонтæ раздахын никæй бон у. Хъуамæ дæ фæндаг дарай размæ, иудадзыг фæстæмæ фæкæс-фæкæсгæнгæйæ.

- Хъуамæ адæймаг бамбара, дунейы хицау æмæ фæлдисæг кæй у, æмæ зæххыл цы æнамонд хабæрттæ цæуы, уыдон тыххæй дзуаппæттæг кæй у. Стæй йæ хорз хъуыддагты фæрцы царды цы кад æмæ ном ис, уыдон адæймаджы кæй сты.

- А дунейыл ис æрмæст иунæг амонд – аразын, фæлдисын. Цæры, исты чи фæлдисы, аразы, уый. Царды æппæт цинтæ сты сфæлдыстадон цинтæ.

- Ницы архайын – адæймаджы сахъæттæн сæ тæккæ æбуалгъдæр.

- Аивады фыццаг закъон: дзуринаг дæм куы ницы уа, уæд хъусæй лæуу. Исты дзуринаг дæм куы уа, уæд та дзур, фæлæ сайгæ ма кæн.

- Рæстдзинад алкæмæ дæр иухуызон у, фæлæ алы хицæн

адæммæ дæр ис йæхи сæрмагонд мæнгтæ, æмæ сæ нымайы йæ идеалтыл.

- Цæлхдуртæ зондæн пайда сты.
- Нывгæнæг йæхиуыл куы фервæсса, уæд аивад сæфтмæ цæуы.
- Цыфæнды тæппуд куыдз дæр хæцыныл нæ бацауæрды, йæ дзыхæй йын, кæй æхсыны, уыцы стæг куы рæдувай, уæд.
- Тыхджын æнкъарæнтæ цы адæймаджы зæрдæйы ис, уый æфсæнттæ кæнын нæ зоны.
- Намыс – уый дын æцæг фидауц.
- Театр хъуамæ адæймаджы зондæн ахъаз кæна. Хъуамæ рухс хæсса нæ сæрымагъзмæ... Уæдæ адæмы ахуыр кæнæд алыварс дуне уыныныл, сæхимæ æркæсыныл, цæмæй алцæмæн дæр раст аргъ кæной. Цин, тых æмæ рухс – уыдон сты адæмон театры цæрæнхостæ.
- Хæст у, адæмы бынтон бабын кæнынæй тынг тæссаг кæмæй у, ахæм бирæсарон калм. Æппæт дунейы адæмтæ хъуамæ æмдыхæй схæцой йæ ныхмæ. Уый ныртæккæ у тæккæ ахсдзиагдæр хæс.
- Алы æхсарджын, алы рæстзæрдæ адæймаг дæр кад æмæ намыс æрхæссы йæ райгуырæн бæстæйæн.
- Додой йæ къона, йæ ныв нæ, фæлæ йæ курдиат равдисынмæ йæ быцъынаг чи фескъуыны, уыцы нывгæнæгæн. Æвæдза, худæг уайд, нывгæнæгæн йæ къухæй ахсдзиагдæр ницы ис, зæгъгæ, афтæ дзурын.
- Аивад у уæлеистæ-бынæйахадгæ – цардæн йæхи хуызæн. Æмæ уый æппæтæй хуыздæр бамбарæм, æнустыл чи æнхъæвзы, уыцы музыкæйы океаны куы аныгъуылæм, уæд.
- Хъæздыг зæрдæйы хицау чи у, æрмæстдæр ахæмы нымайын æз хъæбатырыл.
- Уарзондзинад æрбацауы æмæ ацауы æнæдзургæйæ.
- Зианхæссæг мыггаг тагъд рæзы.
- Хорз кæнын наука нæу, уый архайд у.
- Зонд æнкъарæнтæ рухс кæны.
- Гени цæлхдуртæм бæллы, цæлхдуртæ та генигæнæг сты.
- Цæмæй иннæтæн рухс дæттай, уый тыххæй хъуамæ дæ зæрдæйы хур хæссай.
- Нæ зынаргъдæр мæрдтæм нæ æввахсдæр чи кæны, уыцы фæндæгтæн сæ сæйрагдæр мæлæт нæу, фæлæ цард. Мæрдтæ мах цардæй цæрынц, æмæ мах куы амæлæм, уæд уыдон дæр амæлынд.



АДÆМОН СФÆЛДЫСТАД

МАХАРАТЫ АФСЫМÆРТÆ¹

Махараты æфсымæртæ Туркмæ лидзыныл ныллæууыдысты. Сæ бæхрæгъæуттæ, сæ зæхх æмæ æндæр мулк æхца кодтой.

Дыууæ хойы сын уыд æмæ сæ моймæ радтой, сæхицæй ус никæмæн ма уыди.

Сæ мулк уаргъджын бæхтыл сæвæрдтой, сæ мады зæрондимæ сбадтысты сæ бæхтыл æмæ араст сты.

Балыхъхъыдонæй куы рахызтысты, уæд бонасадæн кодтой æмæ загътой:

– Бахынцæм нæ фæндаг, кæуылты аирвæздзыстæм. Не стырдæр зындзинад Самилы бæстыл сæмбæлынмæ нæ фæндаг у. Æрджынарагыл ссæуиккам, æмæ Хъуысаты Дуди паддзахæн æлхæд лæг, комы дымæджы Елхоты сæрмæ хъарагъултæн хицау у æмæ нæ нæ ауадздзæн. Уымæй куы аирвæзæм, уæддæр комæн йæ уæллаг кæрон Кæрдзыны дзыхъхъы цæры Слонаты Илас, уый дæр йæ сæрты цъиу тæхын дæр нæ уадзы, уый дæр у паддзахы æлхæд лæг. Уæдæ Елхоты Дымджыты² бацæуиккам æмæ ссæуиккам Хæпъæйы фæндагыл, æмæ Хъуысаты стыр Берд рæгътыл постытæ дары, уый дæр паддзахæн æлхæд лæг у, нæ нæ ауадздзæн. Уæдæ Дымджыты æддæмæ ацæуиккам суанг Хъызлармæ, æмæ Куырыппы æрхы иу ран йеддæмæ ахизæн нæй. Уым та бады паддзахæн æлхæд лæг Исламаты Аслæмбег, уым хъарагъулты хицау у, æнæдин лæг, нæ нæ ауадздзæн. Цæй, афтæ бакæндзыстæм: Елхотмæ куы схæццæ уæм, уæд нæ Дуди куыд нæ базона, афтæ Дымджыты æддæмæ азилдзыстæм, Хæпъæйы фæндаджы сæрты бахиздзыстæм æмæ, Куырыппæ æххæст нæ бахæццæ уæвгæйæ, сзилдзыстæм сау хъæды Лæгаты рагъмæ, рагъыл куы ахизæм,

¹ Таурæгъ ист у чиныг «Иры хæзнадонæй». Чиныгуадзæн «Ир», 2010. Сарæзта йæ Торчынты Таймураз.

² Дымджытæ – Елхоты хъæуы кæрон, уыцырдыхгæй фæндаг хъæдыл бацæуы æмæ Заманхъулмæ ныххизы.

уад Скъуыдты коммæ æрхиздыстæм æмæ Куындыхаты хорз Муссæмæ фысым æркæндзыстæм. Уымæн цæцæнæй, мæхъхъæлæй зонгæ адæм бирæ ис æмæ нæ уыдоны руаджы Самилы зæххыл сæмбæлын кæндзæн. Самилы бæстыл куы сæмбæлæм, уад уырдыгæй ахиздыстæм Гандзайы зæхмæ æмæ уырдыгæй дарддæр та ацæудзыстæм пысылмон зæххыл суанг Стамбулмæ.

Куыд бауынаффæ кодтой, афтæ, бон бонасадæн кодтой, æхсæв та цæугæ. Фæндæгтæ сын зындгонд уыдысты, хæтæг лæгтæ куыд уыдысты уый размæ, уымæ гæсгæ, æмæ, Куырыппмæ æххæст нæ бахæццæ уæвгæйæ, сзылдысты хъæды Лæгæты рагъмæ, Заманхъулы цæгаты. Лæгæты рагъыл чысыл æрдузы суагътой сæ бæхтæ. Сæ мад сын хæринаг кодта, сæхуыддæг афынæй сты. Уыцы заман сæ сæ мад райхъал кодта, цыдæр хъарджытæ цæуы, чидæр æрбацæуы, зæгъгæ. Уый разынди иу кæсгон лæг.

Фестадысты Джамботт æмæ Мысост, рацахстой йæ æмæ йæ бæласмæ бабастой. Сæхæдæг къæбæр ахордтой, сæ бæхтæ ацæттæ кодтой æмæ нæхстæр кæнынц.

Уад сæ сæ мад фæрсы:

– Ацы кæсгонæн та цы уынаффæ кæнут?

– Ам æй уадзæм.

– Ау, æмæ йæ ам бирæгъ куы бахæрдзæн. Нæхи мухаджир куы кæнæм, Стамбулмæ куы лидзæм, ай та пысылмон лæг куы у, уад æй хъæды куыд ныууадзæм? Кæд ын сывæллæттæ ис, уад тæригъæд куы у, æз ууыл разы нæ дæн, – загъта сæ мад.

Дыууæ ‘фсымæры сæ мады коммæ тынг кастысты æмæ йæ бафарстой:

– Уæдæ дæ цы фæнды? Ай куы ауадзæм æмæ дæлæ хъæды кæронмæ куы ахæццæ уа, уад Исламаты Аслæмбегæн радзурдзæн хабар æмæ нæ уый расурдзæн.

– Мæнæ Хъуыран сисут æмæ йын ард бахæрын кæнут, куыд никамæн нæ схъер кæндзæн, уый тыххæй.

Сæ мад цы загъта, уый бакодтой: ард ын бахæрын кодтой æмæ ауагътой кæсгоны. Сæхæдæг сæ фæндагыл араст сты.

Рацыдысты æмæ Лæгæты рагъыл фæуырдыг кодтой æмæ ныххызтысты Скъуыдты коммæ, Куындыхаты Муссæмæ ма сæ хъуыди иу сахаты æрдæджы цыд. Суагътой сæ бæхтæ, загътой:

– Раджы ма у. Куы ‘рталынг уа, уад ныццæудзыстæм.

Уым бонасадæн æркодтой. Уыцы кæсгон куыддæр Дымджытæм ахæццæ, афтæ ныхъхъæр кодта:

– Исламаты Аслæмбег, кæм дæ? Уæлæ сау хъæды абырджытæ. Аслæмбегмæ уый разæй хабар уыди, Махаратæ фæлидзынц, зæгъгæ, æмæ хъахъхъæ.

Аслæмбег фæхъæр ласта хъарагъултыл:

– Тагъд уæ бæхтыл бадгæ!

Уыцы зæронд лæджы дæр семæ райстой, æмæ сæ уый скодта, Махараты кæм федта, раст гъеуырдам. Сæ фæд-фæдыл – хæмпæлы сæ фæд бæрæг уыди, хъæд æдзог (æдзæуæг) уыди, – азгъордтой, уайтагъд сæ Скъуыдты комы баййæфтой æмæ сæ алыварс атыхстысты.

– Цы стут, цавæр стут? Ахст стут! Уæхи раттут, – зæгъгæ сæм бадзырдтой.

Дыууæ ‘фсымæры бафарстой сæ мады:

– Гъеныр дæ цы фæнды, Исламаты Аслæмбег æнæхатыр лæг у æмæ нæ нæ ауадздзæн.

– Балæгъстæ йын кæнут! Ракурут дзы, Куындыхатæм нæ куыд ауадза, уый тыххæй. Уый нæй, уæд та схæцут, ма раттут уæхи, – зæгъгæ сын загъта сæ мад.

Джамботт уыди тынг дзыхджын лæг æмæ бадзырдта Исламы-фыртмæ:

– Байхъус-ма мæм иу-дыууæ ныхасмæ!

Исламы-фырт æм бæхæй не ‘рхызти, фæлæ йæм йæхи уæлбæхæй æрбавдыста, цы зæгъыс, зæгъгæ.

Джамботт ын загъта:

– Мах абырæг не стæм, тыхгæнæг дæр не стæм. Никай бæхыг кодтам; сурæг нæ нæй, нæ дины тыххæй нæхи мухаджир ыскодтам æмæ лидзæм Стамбулмæ, нæ Хъуымы быдыртæ ныууагътам, нæ саулох рæгъæуттæ байуæрстам уацайрæгтæн, дзыллæйæн, махæн фæстæмæ аздæхæн нал ис.

Исламы-фырт ныххудтис æмæ загъта:

– Сымахæн ауадзæн нæй. Куы уæ уадзон, уæд мын мæ урандик мæ сæрæй стондзысты, сымах куы æрцахсон, уæд та мын афицер ратдзысты.

Зæронд ус дæр ма йæм йæхи равдыста æмæ йын загъта:

– Зæронд ус дæн. Гъа – мæ кæлмæрзæн дын исын æмæ бахатыр кæн; Куындыхатæм нæ ауадз уæддæр, стæй нæ-иу уырдыгæй ракаæ.

– Ёрра ныхæстæ кæнут, – загъта Исламы-фырт, – сымахæн ауадзæн нæй.

Мысост уыдис тынг хорз топпæхсæг, нæ ивгъуыдта æппын-дæр, цы æхста, уый. Ныхасгонд куы фесты æмæ Исламы-фырт йæ бæх раздахынмæ куы хъавыди, уæд æм Мысост фæдзырдта:

– Уæ, Исламы-фырт! Иу ныхасмæ-ма мæм байхъус. Куы æрбаздæхт Исламы-фырт, уæд æй Мысост фехста, æмæ разæй дæр, фæсте дæр карды босы ахызтис нæмыг. Рахаудта йæ бæхæй, йе стыр паухæй³ Исламы-фырт, æмæ йын Мысост загъта:

– Гъеныр дын паддзах инæлар раттæд.

Хæст райдыдта уым, æхстой хъалагъуртæ алырдыгæй. Ус загъта:

– Уæ топпыхос æркæнут мæнæ ам мæ разы, æз топп ифтын-дзын дæр, æхсын дæр зонын, гæнæн куы нал уа, уæд.

Æмæ сæ топпыхос, сæ нæмгуытæ æркалдтой сæ мады раз. Хъарагъулты астæу базыдтой, кæй ауагътой, уыцы кæсгон сæ кæй банымыгъта, уый æмæ æппæты разæй уый фæмард кодтой, стæй ма ноджы дæр æртæ амардтой хъарагъултæй, фæлæ сæхæдæг дæр мæлæтдзаг цæфтæ фесты.

Уыцы сахат гæрæхтæм фæдисы схæццæ ис Куындыхаты Мырзабег, Муссæйы кæстæр æфсымæр, Исламатæн сæ хъан уыдис. Кæсæг ын радзырдтой:

– Мæнæ Исламы-фырт мард фæцис.

– Чи йæ амардта? – бафарста Мырзабег.

– Дæлæ нæ уыцы дзыххъæй æхсынц, чи сты, нæ зонæм, – загъгæ, йын загътой.

Мырзабег фæцæйцыди уыцы дзыххъы ‘рдæм.

Махаратæ базыдтой Мырзабеджы æмæ сæ мадæн загътой:

– Гъеуый Куындыхы-фырт у. Дæхи йæм равдис æмæ сдзур кæсгонау, кæсгонау зоны.

Зæронд ус йæ размæ æрлаууыд Мырзабегæн æмæ йæм дзуры:

– Куындыхы-фырт, ма мæ фехс, мах дæ уазджытæ стæм.

Куындыхы-фырт йе ‘ргъæвд топп æруагъта æмæ дзæбæхдæр байхъуыста зæронд усы ныхæстæм, хæстæгдæр æм бацыд, федта Джамботты дæр, Мысосты дæр цæфтæй. Раздæхт фæстæмæ æмæ дзуры йе ‘мбæлттæм:

– Тагъд ахæссут нæхимæ цæфты, – йæхæдæг кæсгæттыл фæхъæр ласта: – Ахæссут уæ мæрдтæ, тагъд ацæут ардыгæй.

Исламы-фырты йæ къахæй акъуырдта æмæ загъта:

³ Паух – сау бæх, йæ бырынчътæ бур.

– Кæд ме ‘мцег у, уæддæр уый куыд у, ардыгæй ардæм мын маæ дуармæ цæмæн ныццагъта маæ уазджыты? Ахæссут æй тагъд, æндæр кад ын нæй маенæй.

Æрхастой Махараты дыууæ æфсымæры Куындыхаты дуармæ нымæтыл, цъæх нæууыл сæ æрæвæрдтой, сæ дыууæ дæр ма уыдысты удæгас. Джамботт бацагуырда Куындыхаты Муссæйы æмæ йын бамбарын кодта, цы уыдис сæ фæндаджы хабар, уый.

– Махæн дарддæр Хуыцау фæндаг нæ радта, – загъта, – æмæ ивгъуыйæм ацы дунейæ. Нæ мады зæронд, Куындыхатæ, уе уазæг фæуæд! Цæмæй цæра, уый йæм мулк ис. Нæхимæ йæ ма арвитут, куы амæла, уæд-иу æй мах фарсмæ баныгæнут.

Зæронд ус рацыдис æмæ сын худгæ-худгæ сæ къухтæ райста:

– Лæгтæ уыдыстут æмæ лæгты мард акодтат, маæ фæллой уын хæлар уæд, афтæмæй рухсаг ут! Хъиамæты боны нын Хуыцау дзæбæхæй нæ кæрæдзийы цæсгæмттæ фенын кæнæд!

Дыууæ ‘фсымæры дæр сæ удтæ систой уыцы ран. Куындыхатæ сын сæхимæ хæстæг стыр зæппадз æрзылдтой, æртыккаг бынат ма дзы ныууагътой æмæ сæ уым баныгæдтой. Зæронд ус дæр фæцардис Куындыхатæм цасдæр заманы, стæй уый дæр амард, æмæ уый дæр уым ныгæд æрцыд.

Фæсныхас

Махараты цыртытæ нал сты, схъисгай сæ адæм хосæн ахастой. Сæ ингæнтæй, дам, рухс цыдис, уый, дам, Барысби йæхæдæг, йæхи ныхæстæм гæсгæ, фæдта.

Ацы зарæг у уый конд.

Зарынц æй Арыхъхъы ныр дæр ма, йæ мотив у тынг рæсугъд.

Махаратæ уыдысты Биасланты æлдæрттæй. Хъуыддаг æрцыдаид Муссæйы алидзынæй иу 20–30 азы раздæр.

*Хъуысаты Барысби. 1942 аз.
ЦИГСИИ-йы архив.*



ХЕКЪИЛАТЫ Цæразон

МÆНÆН ТА АРВÆЙ ЗÆХХЫ ‘ХСÆН – СЫМАХ

Интервью поэт Косты Лизæимæ

*Хъустæ æмæ зонды æдде ма адæй-
магæн зæрдæ дæр ис, æмæ уымæ у йæ
хъавд поэзийæн.*

Нигер

Уæд æз куыстон скъолайы ахуыргæнæгæй, амыдтон уырыссаг æвзаг æмæ литературæ. Æмæ ма литературæйы урокты мæнмæ уыдис ахæм уагæвæрд: урочы райдайæны скъоладзаутæй исчи хъуамæ фондз-авд минуты дæргъы аив бакастайд ирон кæнæ уырыссаг поэты æмдзæвгæ, йæ зæрдæмæ чи фæцыд æмæ йæхæдæг кæй равзæрста, ахæм поэтикон уацмыс. Уымæ ма йе ‘мкъласонтæн хъуамæ цыбырæй радзырдтаид æмдзæвгæйы авторы тыххæй дæр. Ахæм куыст ахуырдаутæн æз уымæн æрхъуыды кодтон, цæмæй бауарзой поэзи, банкъарой поэтикон ныхасы ад.

1985 азы фæззæг. Литературæйы урок 11-æм къласы. Ахуырдау чызджытæ цалдæрæй урокмæ æрбахастой уыцы иу ног чиныг – æмдзæвгæты тæнæг æмбырдгонд «Æрвон зынг». Йæ автор – Косты Лизæ. Æмæ къласы азæлыдысты иу нæ, фæлæ дыууæ æмдзæвгæйы: «Фæззыгон зарæг» æмæ «Фæззыгон мелоди». Баиу сæ кодта æмхуызон темæ. Ахуырдауты зæрдæмæ тынг фæцыдысты сæ хуымæтæгдзинадæй, сæ ахорæнтæй, сæ хъуыдытæй цард æмæ фæззæгыл. Фæлæ сæ ныффыссæджы тыххæй ницы бæлвырд хабæртæ базыдтам.

Къуыри рацыдаид, афтæ та сывæллæттæ литературæйы урочы ногæй аив кастысты ног æмдзæвгæтæ, Лизæйы уацмыстæ: «Æвæццæгæн, фын уыд, фын уыд, фын уыд...», «Æппæлой дзырдтæ ды цæвыс мæ ныхыл...», «Цыма дæ æз фыццаг хатт фæдтон...». Ацы æмдзæвгæты темæ та уыд бынтон æндæр –

уарзондзинад, æмæ фæсивæды ахастыты тыххæй поэт йæ чин-ныгкæсæгимæ дзырдта хуымæтæг ирон æвзагæй.

Афтæ Косты Лизæйы поэतिकон ныхас ссардта фæндаг скъоладзауты æмæ махи зæрдæмæ. Уæдæй нырмæ Лизæйы æмдзæвгæтыл фембæлæн уыдис журнал «Мах дуджы» фæрстыл, æцæг, хъыгагæн, арæх нæ. Алы ахæм фембæлд дæр кæддæриддæр мæ зæрдæйæн хæссы цин. Мæн дисы æфтыдта поэты хъæздыг æвзаг, йæ æмдзæвгæйы техника: куыд арæх-сы, иуæрдыгæй, æмдзæвгæ саразынмæ, иннæрдыгæй – хуымæтæг ныхæсты руаджы адæймагæн йæ миддуне, йе ‘нкъарæнтæ раргом кæнынмæ!

Лизæ райгуырд Ногиры. Ам каст фæцис астæуккаг скъола. Ахуыр кодта Къостайы номыл Цæгат Ирыстоны паддзахадон университеты. 1978 азы каст фæци Ленинграды паддзахадон университеты журналистикæйы факультет. Куыста газеттæ «Социалистическая Осетия», «Молодой коммунист» æмæ республикæйы радиокомитеты уацхæссæгæй, журнал «Ногдзау»-ы бæрнон секретарæй, рауагъдæдтæ «Ир», «Проект-Пресс», Гаситы Викторы номыл типографийы редакторæй. Мыхуыры йын рацыд иунæг чиныг – «Æрвон зынг» (Орджоникидзе, 1985). Ныффыста цалдæр иртасæн уацы æмæ æмдзæвгæты циклтæ. Бакæсæн сын ис журналтæ «Мах дуг», «Ирæф», альманах «Осетия XX век», антологи «Ирыстоны поэзи»-йы.

Лизæ у журнал «Мах дуджы» æхсæны уынаффæдоны уæнг. Поэттæ æмæ йын фысджыты æхсæн ис стыр кад. Йе ‘мдзæвгæтæ профессионалон æгъдауæй сты æххæст, арф хъуыдытæй – дзаг. Зындгонд поэт Хъодзаты Æхсар куыд зæгъы, афтæмæй йæ рæстæджы Лизæйы ‘мдзæвгæтыл «уайтагъд сæ цæст æрæвæрдтой поэзиуарзджытæ. Уды ‘нкъарæнты фæлмæн рухс æмæ тавсæй, ирд ахорæнтæй дзаг уыдысты рæнхъытæ. Уæдæ сæ аив азæлдæй дæр æлхæдтой зæрдæ, бæрæг уыди: нæ литературæ сфидæудзæни ног, ахадгæ хъæлæсæй. Йæ уацмысты хуыздæртæ аккаг бынат æрцахсдзысты ирон дзырдаивады» (Ирыстоны поэзи. – Дзæуджыхъæу, 2012).

Æз Лизæимæ фембæлдтæн æмæ дзырдтам не ‘взаг æмæ литературæйы уавæр, поэзийы сусæгдзинæдтæ æмæ нæ культурæйы риссæгтыл. Афтæ мæм кæсы, цыма, журнал «Мах дуг» чи кæсы, уыдонæн дæр цымыдисаг уыдзæн, не ‘хсæн цы ныхас рауад, уый.

– Лизæ, де ‘мдзæвгæты æмбырдгонд «Æрвон зынг»-ы ис ахæм рæнхъытæ:

*Цы вæййы, уый æгад вæййы нæ цæсты.
Рæфты дын кувæм, райсомы æртах.
Мæ карæнтæн сæ лæппутæ лæгтæ сты,
Мæнæн та арвæй зæххы ’хсæн – сымах.*

*Мæ цæссыгтæй уæ балхæдтон, мæ удæй,
Хъæдабæ тар уын номæвæрæг уыд,
Цæугæут ныр къуындæг уаты æнудæй,
Хæссут мæ цин, мæ тарф æрхуымы быд...*

Ацы ныхæстæй мах рахатæм дæ цард æмæ сфæлдыстады credo. Уыцы æмдзæвгæ куы ныффыстай, уæдæй нырмæ рацыд æртын азы. Ныр дæр ма ахæм зондыл хæст дæ поэты цард æмæ куысты тыххæй?

– Бæгуыдæр. Азтæ азгъордтой, рæстæг аивта, credo афтæмæй баззад.

– Дæ фыццаг æмдзæвгæ та кæд æмæ цæй фæдыл ныффыстай?

– Тынг раджы уыд уый – ивгъуыд æнусы 60-æм азты. Иу аст-фараст азы мыл цыдаид, æвæццæгæн, райдиан скъолайы ма ахуыр кодтон. Ахуыргæнæг Гиоты Азæ нын хæдзармæ куыст радта, алчидæр уæ йæ уарзон цæрæгойы тыххæй чысыл радзырд ныффыссæд, зæгъгæ. Мæ уарзон цæрæгой мæнæн уыди нæ гæды. Скъоламæ дæр æй мемæ кодтаин, фæлæ уый гæнæн нæ уыд. Уæд самандур хæдзары цардыстæм, мæ фыдыфыды арæзт, æмæ дурын пецæй хъарм кодта. Гæды-иу зымæджы хъызты йæ уды дзæбæхæн пецы раз йæхи ауагъта, æз та-иу сæумæрайсом скъоламæ фæцæйцыдтæн. Къæсæрæй ма-иу æм, хæлæггæнгæ, фæстæмæ иу каст фæкодтон... Цыбыр дзырдæй, мæ уарзон гæдыйыл прозæйæ ныффыссын мæ зæрдæ нæ бакуымдта, æмæ йыл æмдзæвгæ ныффыстон.

– Цæмæн фыссыс æмдзæвгæтæ? Цы дæ фæфæнды уыдоны руаджы зæгъын адæмæн, чиныгкæсджытæн? Дæ бон у, æмдзæвгæтæ ма фысс, афтæмæй цæрын?

– Диссаг – мæ мадæлон æвзаг, дисæфтауæг – мæ адæмы удыхъæд, цымыдисаг триллер – адæймаджы цард зæххыл. Æмдзæвгæйы аккаг не сты?

– Кæд бамбæрстай, поэзи дæ царды нысан кæй у, уый?

– Уыцы хъуыды мæнæн мæ фæсонæрхæджы дæр никуы уыд. Мæ уд агуры æмдзæвгæтæй дзурын, æмæ йæ ныхмæ нæ лæууын. Кæд ма, мæхицæй дарддæр, искæй хъæуынц, уæд мын уый стыр хæрзиуæг у.

– Бирæтæм афтæ кæсы, цыма зæххыл поэты куыстæй æнцондæр ницы ис. Фæлæ ахæм хъуыдыйыл хæст сты, сфæлдыстадон куыстæн æппындæр чи ницы ’мбары, ахæм адæймæгтæ. Мæн та базонын фæнды: куыд сфæлдисыс ды дæ диссаджы æмдзæвгæтæ? Цы дын у æххуыс æмæ дæ цы фæхъыгдары ног поэтикон уацмыстæ сфæлдисыны хъуыддаджы?

– Бузныг, мæ фыстытæ дæ зæрдæмæ кæй цæуынц, уый тыххæй, фæлæ мæ æгæр ма стау. Æцæг диссаг сты, незаманты тарфæй, скифты рæстæгæй абоны бонмæ сæрæгасæй чи æрхæццæ, нæ уыцы маделон æвзаг æмæ нæ адæмы дзыхæй-дзургæ сфæлдыстад, ныфсджын дæр уыдонæй дæн æмæ мæ хъыгдаргæ дæр уыдон кæнынц. Хъыгдаргæ уымæн, æмæ æфсæрмиаг сты: Нарты дуне цы фыдæлтæ сфæлдыстой, уыдонны æвзагыл куыдфæндыйы фыст кæнæн нæй.

– Литературон ахуырæн стырдæр ахъаз цы у, литературон институт, царды фæлтæрддзинад æви æндæр исты?

– Æрдзæй, зæгъæм, судзины сынкмæ зæрдæргъæвд чи у, уый йæхиуыл куы нæ бакуса, хуыздæр хуыйджыты куы нæ бафæзма æмæ йæ дæсныиады сусæгтæ базонынмæ куы нæ тырна, уæд дзы цымæ исты рауайдзæн? Афтæ у сфæлдыстадон куыст дæр. Æрмæст уый ноджы фылдæр фыдæбон домæ. Литературон институт, кæй зæгъын æй хъæуы, фыссæггæнæг нæу. Цæрукъаты Алыксандр æмæ Хаджеты Таймураз уым куы нæ ахуыр кодтаиккой, уæд дæр уыдаиккой стыр поэттæ. Фæлæ дзырд ууыл цæуы, æмæ литературон ахуыр æмæ арф, парахат зонындзинæдтæ курдиат ноджы тынгдæр сæрттивын кæнынц.

– Цы у уæлтæмæн? Арæх дæ абæрæг кæны? Ис æнæ уымæй æмдзæвгæтæ фыссæн?

– Уæлтæмæн у Хуыцауы лæвар. Дунейы рæсугъддзинад чи ’нкъары, алы уыцы адæймаг дæр йæ зæрдæйы поэт у æмæ уæлтæмæны ад зоны. Табу Хуыцауæн, зонын æй æз дæр. Сабийы зæрдиаг худт, мады хъарм къухтæ, уарзон адæймаджы фæлмæн цæстæнгас, зарæджы зæлтæ, хъарм дзулы хæрздæф, – нымæц дæр нæй уæлтæмæны ратæдзæнтæн. Æнæ уымæй æмдзæвгæ

ныффыссæн ис, фæлæ уый поэзимæ ницы бар дардзæн. Ома, æз уый зæгъынмæ хъавын, æмæ техникон арæхстдзинад æнæ уæлтамæнæй ницы ахады, уд дзы нæ ваййы. Дæ фарстмæ мæ цæстытыл ауад Хостыхъоты Зина, абон дæр йе сфæлдыстадæн аккаг аргъ кæмæн нæма ис, уыцы стыр ирон поэт. Зинайы дисæфтауæг æмдзæвгæтæй иу у «Æнахуыр тых». Поэт æмæ поэзи цы у, уымæн дзы бæлвырд дзуапп ис. Ацы ран æй æнæ 'рхæсгæ нæй:

*Мæхицæй бузныг никуы дæн мæ зарæгæй,
Æз ницы дæн – дыкъахыг мур зæххыл,
Фæлæ мæ скæнынц дзырдтæ хурхы нарæгмæ,
Цыдæр тых мæм æрвбæрзæндæй тæхы.*

*Цыдæр бæрзонд тых айтындзы йæ базыртæ
Мæ сæрмæ, бæстæ свæййы цыма зард.
Мæ удмæ схъиуынц алырдыгæй уаз дзырдтæ,
Æз та сын раттын урс гæххæттыл цард.*

*Дзæнæты дыргътау сисынц мыл ызгъæлынтæ,
Сæ уæзæй цыма байдайын æнуд...
Нæфæтчйагау нæ уæндын, нæ, йæ зæгъын дæр, –
Кæд уый Хуыцауы иу къæртт у мæ уд?..*

– Уадмысæн, дæумæ гæсгæ, йæ формæ ахсдзиагдæр у æви йæ мидис?

– Мæнмæ гæсгæ, формæ мидисæй аразгæ у, фæлæ формæ æнæкъæм куы нæ уа, уæд цыма мидис дæр фæсдуар аззайы...

– Цавæр хæстæ æвæры сфæлдыстад ирон поэтыл? Ис ма поэты ныхасæн фехъусæн нырыккон æхсæнады? Аккаг аргъ ын кæнынц адæм æмæ хицауад?

– Мæ уарзондæр поэттæй иуы тыххæй загъдауыд: «Читая Тарковского, с радостью убеждаешься, что русская поэзия – чудо» (В. Каверин). Ирон поэты æмдзæвгæтæ кæсгæйæ дæр хъуамæ исчи афтæ зæгъа. Афтæ куы нæ уа, уæд ирон фыссæг йæхи дæр цы удхарай мары æмæ урс гæххæтт дæр цы чъизи кæны?! Поэт æмæ æхсæнады, поэт æмæ хицауады тыххæй куы дзурæм, уæд та... Данте кæнæ Пушкины ныхас тынг хъуысти сæ рæстæджы? Стыр аргъ сын кодта хицауад? Ивгъуыд æнусы дунейы стырдæр поэт Иосиф Бродский та нымад æрцыдис

æввонгхорыл («тунеядец»). Галиу тæрхон ын скодтой æмæ йæ Сыбырма фæхастой, уый фæстæ та йæ бынтондæр фæсырдтой йæ Райгуырæн бæстæй. Цыбыр дзырдæй, Хаджеты Таймуразы загъдау, поэзи у хъысмæт, иуæй-иу адæймæгтæн, сæ амондæн æви се ‘намондæн, уый зын зæгъæн у, фæлæ сæ ныхыл фыст чи у, уыцы хъысмæт. Дзæнæтыбадинаг Хостыхъоны цыппар рæнхъы та мæ зæрдыл æрбалæууыдысты:

*Царды ‘лгъыстон. Цард мын загъта:
Нæу хъысмæт фæндæй.
Кæд тæрсыс мæ дурадзагъдæй,
Уæд поэт нæ дæ.*

– Уырыссаг æмæ фæсарæйнаг поэттæй фылдæр кæй уарзыс?

– Уæлдæр дзы дыууæйы кой скодтон: А. Тарковский æмæ И. Бродский. Уыдоны чингуытæ балцы дæр кæддæриддæр мемæ вæййынц. Мæ зæрдæмæ хæстæг лæууы Къибирты Тимур. Тынг уарзын Пушкины, Боратынскийы. Тынг уарзын Роберт Фросты. Уарзын Элюары, Одены, Йейтсы, Элиоты, уарзын вагантты поэзи... Бирæ чидæртæ ис мæ уды рæбын...

– Кæй нымайыс дæ ахуыргæнджытыл нæ ирон поэттæй? Цæуыл ахуыр кодтай дæхи сæ уацмыстæм гæсгæ?

– Раст уыдзæн ацы ран Хъодзаты Ахсары, Джыккайты Шамилы, Малиты Васойы, Ходы Камалы нæмттæ ранымайын. Астæуккаг скъолайы ма куы ахуыр кодтон, уæд мæ зæрдæмæ айстон се ‘мдзæвгæты аив айзæлд, сæ алы рæнхъ дæр мын зындгонд уыд. Уæлдай тынгдæр мæ зæрдæмæ цыд Шамилы рæнхъ-арæзт. Æвæццæгæн мын апостроф абон дæр æцæгæлон уымæн у. Фæстæдæр базонгæ дæн Хаджеты Таймуразы сфæлдыстæдмæ. Йæ хурæргом æмæ домбай курдиат адæймаджы дисы æфтауы. Университеты фæстæ та мын раргом Бестауты Гиуæргийы поэзи. Йе ‘мдзæвгæтæ йын дæлрæнхъон тæлмац кодтон уырыссаг æвзагмæ æмæ сыл мæхи кæуынай амардтон. Уæдмæ йæхæдæг удæгас нал уыд, æз æй никуы федтон. Никуы федтон, хъыгагæн, Дзаболаты Хазбийы дæр.

– Нырыккон ирон литературæйы уавæр дæм куыд кæсы? Загъæм, Мурасты Эльбрус йæ публицистон уац «Сур зæххы ленк кæнæн нæй», загъгæ, уым фыссы: «Ирон поэзи фæстаг азты бæлвырд цæмæйдæрты кæй фæцудыдта, нæ дуджы цардивæнтæ

йын йæ хъару кæй сæттынц, ууыл дзурын. Ахæм карз хатдзæгмæ нæ дзырды дæснытæ сæхæдæг æрцыдысты. Фæци, дам, поэзийы дуг. Рæстæджы уадтымыгътæ фæхастой нæ царды бæллиццаг нысанта. Цæуыл зарæм, цæмæ тырнæм, уый, дам, нал ис. Бæстæ фестад армукъа» (Мах дуг. 2008, №12. Ф. 124–125). Разы дæ Эльбрусы хъуыдыимæ?

– Кæй зæгъын æй хъæуы, нæ дæн. Нæ зонын, цавæр «дзырды дæсныты» кой кæны Эльбрус, фæлæ мæм уыдоны «хатдзæг» дæр худæг кæсы. Æрмæст Къодоты Альберт æмæ Годжыцаты Нелли дæр фаг куы сты, цæмæй фыр цинæй уæларвмæ фæцæуай! Уæд ныфссастæй хъысмæтыл къух ауигъæн куыд ис, æрмæст уыцы дыууæ нæ, фæлæ ма семæ ноджы дæ алыварс куы уой, зæгъæм, Абайты Эдуард æмæ Мамыкбаты Хъазыбег, Скъодтаты Эльбрус æмæ Колыты Витали, Къадзаты Станислав æмæ Касаты Батрадз, Дауырæ æмæ Боциты Алыксандр, Фидараты Изетæ æмæ Руслан, Нæкуысаты Наирæ æмæ Баситы Зæлинæ, Къодоты Олег æмæ Золойты Аркади? Ацы номхыгъдмæ ма æнæмæнг бафтауæн ис. Цыбыр ныхасæй, иуæй-иутæ йæ куыд хонынц, уавæр афтæ мæгуырау нæу, æмæ ахæм зæрдæйиуаг Хуыцаумæ цымæ хъыг нæ фæкæсдзæн?

– **Не ‘взаджы уавæры тыххæй та цы зæгъдзынæ?**

– Не ‘взаг абонæй ноджы фыддæр замантæ æрæйæфта. Æнусы размæ йыл Арсен дæр марой кодта, сæфы, сæфы, зæгъгæ, фæлæ, табу Хуыцауæн, ныр дæр ма сæрæгас у. Æмæ, мæн уырны, дарддæр дæр уыдзæн. Афтæ куы нæ уайд, уæд-иу ыл мæнæ ахæм æмдзæвгæтæ нæ фæзынид:

*Æнус мæхи фæцахуыр кодтон Хурыл,
Цæмæй æз дæр æрзайын кæнон дурыл
Алæмæты рæсугъд дидинаг цардæн –
Мæхи æмæ мæ Ирыстоны кадæн.*

*Æцæгæлæттæ, ме ‘нæсæрыл худут,
Мæхионтæ, уæхионау мыл дудут,
Уæддæр, уæддæр кæндзынæн æз мæхион
Хæрз иунæгæй – мæн ам нæ хъæуы зиууон!*

Уый уын Боциты Алыксандры астрæнхъон «Нæрамон». 2007 азы йын рауагъдад «Ир» цы чиныг рауагъта, «Хуры чызджы уарзон», зæгъгæ, уырдыгæй.

Мæнæ уый та Къодоты Альберты хиуылхæцгæ æмæ
зæрдæмæхъаргæ ныхас:

*Уары... Абон дæр та уары,
Арв æрттивы, арв нæры,
Фæлæ зæрдæйы йæхицæн
Царди ныфс – æмæ цары.*

*Ис мæ ныфс, мæ Ир, дæ зынтæ
Фесты, нал сын и бындур.
Арвыл нал баззади мигътæ,
Æмæ фидар бады хур.*

*Ис мæ ныфс, уыдзæни афтæ:
Цард – сæрибар, адæм – раст,
Æмæ нал уыдзысты хицæн
Фарн, æнхъæлцау æмæ уарзт.*

Хорз нæу?

– **Сылгоймаг-поэты æмдзæвгæтæ нæлгоймаг-поэтты
æмдзæвгæтæй истæмæй хицæн кæнынц?**

– Дæхимæ та куыд кæсы? Ацы æмдзæвгæ сылгоймаг ныф-
фыста æви нæлгоймаг?

*Цард царынæн у, æмæ цар,
Кæд нæ ауды уый, уæддæр,
Кæд дæ рухс дуне талынг разынди,
Кæд хъысмæт дæуыл сайдæй разылди.*

*Цард царынæн у, æмæ цар,
Кæд нæ ауды уый, уæддæр,
Ды дæ зæрдæмæ ма хæсс марæн кард, –
У æнусты аргъ иунæг уды цард.*

*Цард царынæн у, æмæ цар,
Кæд нæ рæвдауы уый, уæддæр,
Кæд дæ амондыл зæрдæ нал дарыс,
Кæд дæ бæллицмæ фæндаг нал арыс.*

*Цард царынæн у, маст æм ма бахæсс.
Ды дæ зæрдæйы коммæ ма бакæс.
Ма йæ суæлдай кæн, ма фæтæргай у,
Цард царынæн у, цард фæлтæргай у.*

Зын раиртасæн у, нæ? Зынг зæрдæ дзы тæлфы, курдиатджын поэты дæсны æрмдзæф ыл зыны, æмæ – ахицæн. Фысгæ та йæ ныккодта Годжыцаты Нелли.

2013 азы рауагъдад «Ир»-ы мыхуыраей рацыд йе ‘мдзæвгæты дыккаг æмбырдгонд («Æхсидав») æмæ мын стыр цин æрхаста. Æвæццæгæн, æрмæст мæнæн нæ: фæстæдæр ма дуканийы дыккаг чиныг райсынмæ хъавыдтæн, фæлæ дзы нал уыд.

Хостыхъоты Зинайы кой скодтам. Хистæр хойы хуызæн уыди мæнæн, цалдæр боны йæ ма фенон, уымæн уæвæн нæ уыд. Уый «Мах дуджы» редакцийы куыста, æз – рауагъдады. Нæ куыстуæттæ иу агъуысты уыдысты. Лæджы ‘мсæр кæмæй фæзæгъынц, ахæм сылгоймаг уыди Хостыхъон. Æнæхин, парахатзæрдæ, æргомдзырд. Йæхæдæг нал ис, фæлæ йæ бæрзонд уд йе ‘мдзæвгæты цæры. Поэты загъдау, «лицом к лицу лица не увидеть, большое видится на расстоянии». Цас æй фылдæр кæсын, уыйбæрц мæм диссагдæр кæсы йе сфæлдыстад: сыгъдæг æмæ цардуарзаг рыст зæрдæйы комкоммæ ныхас.

– Фолкнер зæгъы, аудитори хи бакæнынæн чингуытæй ахъаз-загдæр фæрæз нæй, зæгъгæ. Куыд дæм кæсы, нырыккон царды уавæрты ма чиныг кæсынмæ искæй равдæлы?

– Стыр горæтты æз фыццаджыдæр чингуыты дуканитæ бабæрæг кæнын, æмæ адæмæй æмызмæлд фæкæнынц. Афтæ Дзæуджыхъæуы дæр. Мæнмæ гæсгæ, æнæ театрай куыд нæ фидауы нырыккон цард, раст афтæ нæ фидауы æнæ гæххæттын чиныгæй дæр, æмæ йыл размæдзыд адæймаг йæ къух нæ исы.

– Æрæджы ма къухтæм æрбахаудис Цæгат Ирыстоны Фысджыты цæдисы номхыгъд. Дæ ном дзы не ссардтон. Фæстæдæр базыдтон, ды абоны онг кæй нæ дæ Фысджыты цæдисы уæнг. Ау, уый та куыд у, цавæр цæлхдуртæ хъæуы айсын, цæмæй ды Цæдисмæ бацæуай? Æви дæхи зæрдæ нæ зæгъы уый?

– Сфæлдыстадон куыст интимон хъуыддаг у, уымæ гæсгæ иунæг сфæлдыстадон цæдисмæ дæр курдиат никуы балæвæрдтон. Фæлæ иунæг дæр нæ дæн: нырыккон литературæйы уавæрыл дзургæйæ кæй нæмттæ ранымадтон, уыдон иууылдæр ныймайын ма къабæзтыл, сæрыстыр кæмæй дæн æмæ мæхицæн ныфс кæмæй æвæрын, ма уыцы æмцæдисонтыл.

– Стырдæр сфæлдыстадон æнтыстытæ нырыккон ирон лирикайы кæй нæмттимæ бæттыс?

– Иу æмæ дыууæ не сты. Уæлдæр сæ кой скодтам.

– Дæ фыдæлтæ æмæ нын дæхи тыххæй дыууæ ныхасы зæгъ...

– Мæ фыдыфыд Естæ 1920 азы ралыгъд Хуссарæй, Чеселт-гомæй, Хъолайæ, мæ мадыфыд Теблойты Къола – Къуыдар-гомæй, Гулианты хъæуæй. Хардзау мæм кæсы, фæлæ мæ фыдæлты уæзæг нырма мæ цæстæй никуыма фæдтон. Мæ фыд æмæ мæ мад уыдысты астæуккаг æмæ уæлдæр скъолайы ахуыр-гæнджытæ. Схъомыл дæн Ногиры, чиныгæн стыр кад кæм уыд, ахæм бирæ æмæ æнгом бинонты 'хсæн. Цалдæр курсы сахуыр кодтон Цæгат Ирыстоны паддзахадон университеты филологон факультеты ирон хайады. Мæхи амондджыныл нымайын, Багаты Никъалайы лекцитæм кæй хъуыстон, уымæй. Йæ хъалæс ныр дæр ма мæ хъусты зæлы, йæ фæлгонц та мæ зæрдæйы баззад æмæ мын абон дæр рухс кæны мæ фæндаг. 1978 азы каст фæдæн Ленинграды паддзахадон университеты журналистикæйы факультет. Куыстон газетты редакциты, радиойы уацхæссæгæй, чингуыты рауагъдады редакторæй.

– Ирон фысджытæ æмæ поэттæй кæй уацмыстæ фæкæсыс арæхдæр æмæ цæмæн? Дæ зæрдæмæ дзы хæстæгдæр чи у? Дыккаг хатт кæмæ раздæхыс, ахæм чингуытæ ранымайын дæ бон у?

– Арæхдæр фæкæсын Хаджеты Таймуразы, Токаты Алиханы, Хетæггаты Дауыты, Гафезы, Цæрукъаты Алыксандры, Калоты Хазбийы, Дзаболаты Хазбийы, Зинæйы, Бестауты Гиуæргийы æмдзæвгæтæ. Мæ зæрдæйыл æмбæлы се сфæлдыстад, уымæн æмæ сæ алы рæнхъ дæр уарзондзинадæй райгуыргæ у. Ома, сылгоймаг æмæ нæлгоймаджы 'хсæн цы рæсугъд æнкъарæн фæзыны, æрмæст уымæй нæ, фæлæ – уæрæхдæр – адæммæ, цардмæ, дунемæ сын цы уарзон ахаст ис, уымæй.

Мæ зæрдæйæн адджын у Бицъоты Гришы сфæлдыстад. Никуы мын аирвæзынц æнæ бакæсгæйæ Хуыгаты Сергей, Айлары Измаил, Гусалты Барисы ног чингуытæ. Æдзухдæр та, ирон аргъæуттæ æмæ кадджыты æмрæнхъ, фæкæсын Секъайы, Гуыцмæзты Алешы.

– Кæд фæндзæн рухс дæ ног поэतिकон æмæ иртасæн куыстыты æмбырдгонд?

– Мæ бон бæлвырд ницы зæгъын у. Мæхицæй дарддæр ын иунаг цæлхдур дæр нæй.

– Токаты Алиханы сфæлдыстады фæдыл бирæ иртасæн куыстытæ фыст нæма 'рцыд нырма, фæлæ иннæ критикон куыстыты 'хсæн уæддæр бæрæг дары дæ уац «Свет далекой звезды» (Осе-

тия. XX век. Вып. I. Владикавказ, 1996). Ды бамбæрстай Алиханы цард æмæ поэतिकон сфæлдыстады сусæгдзинадтæ. Цавæр бынат ахсы дæ царды Алиханы сфæлдыстад æмæ йын куыд æрцыдтæ йæ диссаджы поэзийы ахæм æмбарынадмæ?

– Алиханы сфæлдыстад абон дæр ма, чи зоны, бынтон рохуаты баззадаид, йæ рæстæджы йын Хъодзаты Æхсар йæ чиныг куы нæ рауагътаид, уæд. Цæвиттон, иу стыр поэт иннæ стыр поэтæн æфсымæры лæггад бакодта, æмæ уымæ гæсгæ абон фадат ис Алиханы зонынæн. Йе ‘мдзæвгæтыл диссаджы зарджытæ скодтой дзæнæтыбадинаг Гаглойты Славик, уый фæстæ та Джыккайты Æхсар. Адæймаг сæм хъусынтыл фæвæййы, хъуыдыты аныгъуылы.

Алиханы хъысмæт ницæмæй хицæн кæны йæ рæстæджы уырыссаг литературæйы æвзист æнусы поэтты хъысмæтæй. Æвирхъау у, зæрдæйы тугтæ йыл ныккæлынц. Йæ уацмыстæ æрхæндæг сты, фæлæ сæ ис рухс. Алихан æмæ уырыссаг «æвзист» поэттыл ардыгæй райсоммæ дæр дзурæн уайд. Æз æй тынг уарзын æмæ мын æхсызгон вæййы, æндæр исчи дæр ма йæ куы фæуарзы, уæд.

– Æмдзæвгæтæ фыссынæй уæлдай ма ды кусыс Библийы Уарæсейаг Æхсæнады дæр (Российское Библейское Общество), де ‘мбæлттимæ ирон æвзагмæ тæлмац кæныс дины чингуытæ...

– Иунæг Чиныг – Библи, бæлвырддæр дзургæйæ та – Рагон Фæдзæхст. Кæй зæгъын æй хъæуы, йæхимидæг къорд чиныгыл дих кæны. Тæлмацыл мах размæ куыстой Хæблиаты Сафар æмæ Мамсыраты Мурат. Рухсаг уæнт! Мамыкъаты Хъазыбег, æз æмæ Нæкуысаты Наирæ та тæлмац дарддæр иумæ ахæццæ кодтам.

– Ацы куыст ахсджиаг у нæ ирон адæмы культурæйæн, йæ ахадындынадæн аккаг аргъ скæнæн дæр кæмæн нæй, ахæм. Куыд цæуы, ныридагæн уын цас бантыст?

– Тæлмацгонд, æмткæй райсгæйæ, фестæм, фæлæ адæмы рæгъмæ рахæссыны аккаг нæма у – аивадон æгъдауæй ма йæм базилын хъæуы. Цалдæр азы размæ йын йæ иу хай – «Райдиан» – фæлварыны хуызы джиппы рауагътам.

– Дæ уацтæй иуы – «Дети бессмертия» (Осетия. XX век. Вып. II. Владикавказ, 1997), зæгъгæ, уым фыстай: «Нæ каджын рагфыдæлтæ сæ фæдонтæн бынæн нæ ныуагътой нæдæр тыхджын паддзахад, нæдæр, иу денджызæй иннæ денджызмæ йæхи чи айтыгъта, ахæм зæххытæ. Уыйхыгъд нын уыдонæй баззадис

дыууæ, аргъ кæмæн нæй, ахæм хæзнайы: нæ незаманы æвзаг æмæ, цæст дæр кæуыл не ‘ххæссы, ахæм фольклор. Уыдон махæн æргом кæнынц æрдзы сусæгдзинадтæ æмæ адæймаджы уды æцæгдзинад». Дæумæ гæстæ, базыдтой аланты байзæддæгтæ – нæ абоны фæлтæр – уыцы хæзнатæн аккаг аргъ скæнын?

– Æвæццæгæн, нæма базыдтой. Фæлæ, уырыссæгтæ куыд фæзæгъынц, ещæ не вечер. Хуыздæр фидæныл æз æууæндын.

– 2012 азы нæ республикæйы культурон царды æрцыд ахсджиаг цау – дзæуджыхъæуккаг рауагъдад «Веста»-йы мыхуырай рацыд антологи «Ирыстоны поэзи». Сарæзта йæ æмæ поэты тыххæй цыбыр биографион зонæнтæ ныффыста номдзыд Поэт Хъодзаты Æхсар. Ды та антологимæ цавæр цæстæй кæсыс?

– Æз æй зæрдиагæй бакастæн. Рæстæгæй-рæстæгмæ йæм ногæй æркæсын. Мæ зæрдæмæ цæуы. Чи зоны, ме ‘мдзæвгæтæй йæм хаст чи ‘рцыд, мæхæдæг уыдон нæ бахастаин, фæлæ уый ахсджиаг нæу, стæй дзы диссагæй ницы ис – æмбырдгонд саразын субъективон хъуыддаг у. Æндæр исчи дæр ма куы скæнид антологи, уæд дæр мæнæн цымыдисаг уайд.

– Æмæ – фæстаг фарст. Алцæмæй, хъыгагæн, æххæст чи нæу, нæ уыцы дунейы дæ зæрдæ цæуыл лæууы, ныфсы хос дын цы у?

– Уарзондзинад. Æрмæстдæр уый у йæ ирвæзæн хос ацы дунейæн.

Чырысти дзæгъæлы нæ фæдзæхста: «Æз уæ куыд уарзын, симах дæр афтæ уарзут кæрæдзи». Уыцы хъуыды удисгæйæ дæр уымæн фæлхат кодта Къоста.



ИРОН ДЗЫРДАИВАДЫ ДÆСНЫТÆ



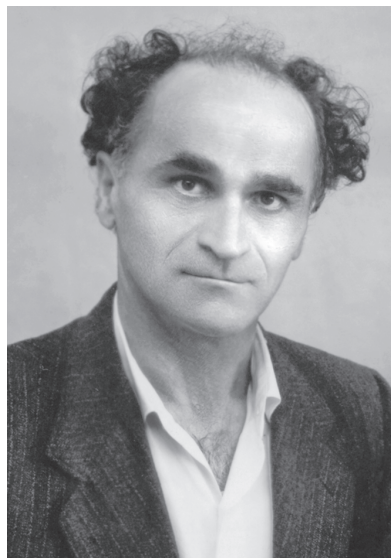
Тыбылты Алыксандр.



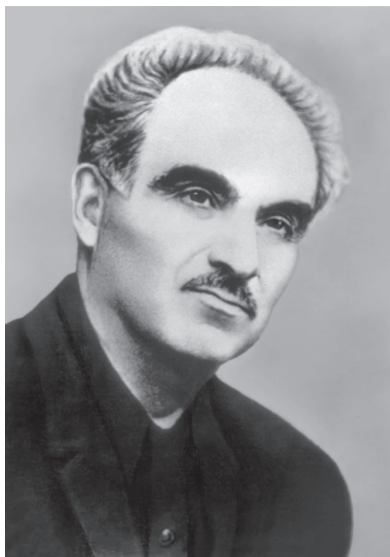
Къосирати Сæрмæт.



Цæгæраты Максим.



Чехойты Сæрæби.



Мыртазты Барис.



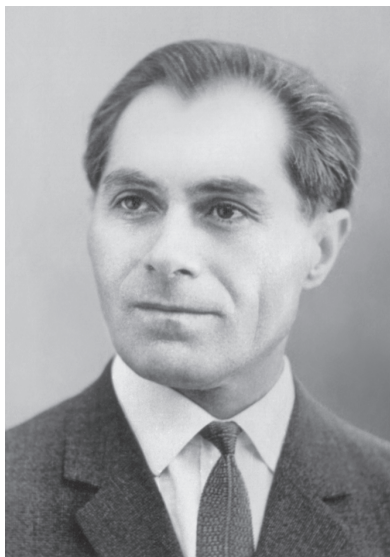
Богазты Умар.



Хъайттаты Сергей.



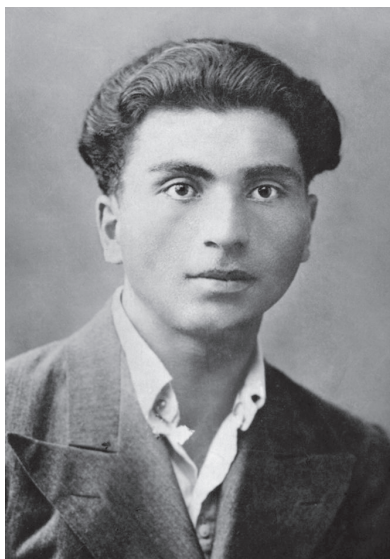
Цæрукъаты Алыксандр.



Цырыхаты Михал.



Хуадононти Иссæ.



Хозиты Яков.



Хуытъинаты Цыппу.



Кочысаты Мухарбег.



Хуыбецты Рая.



Калоты Хазби.



Гæлуаты Аким.



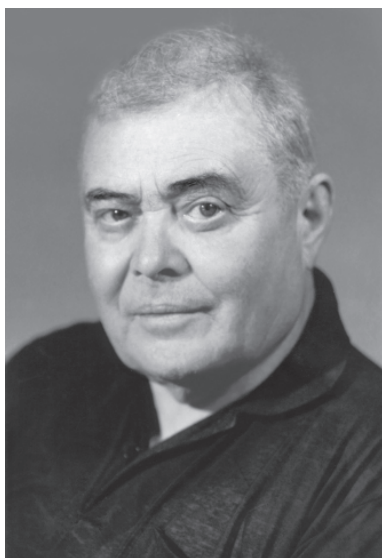
Баситы Михал.



Джиоты Дауыт.



Агъуызарты Ахсар.



Хъайтыхъты Азæмæт.



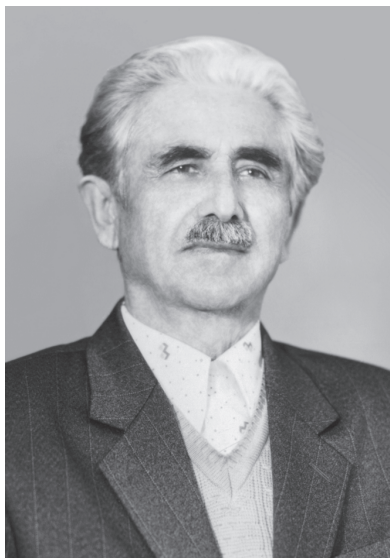
Тетçойты Таймураз.



Сечъынаты Ладемыр.



Баситы Дзамболат.



Айларты Измаил.

ИРОН
ПРОЗÆЙЫ
АНТОЛОГИ

ХЪАЙТТАТЫ СЕРГЕЙ

(1920–2010)

Ирон зындгонд фыссæг, драматург Хъайттаты Тотырбеджы фырт Сергей райгуырд хæхбæсты, Цъамады хъæуы. 1938 азы Уыналы скъолайы аст къласы каст куы фæцис, уæд бацыд педагогон техникуммæ, фæлæ дзы æххæст нæ бакаст – афицеры скъоламæ аивта йæхи.

Фыдыбæстæйы Стыр хæсты хæдразмæ райста афицеры цин æмæ знаг нæ бæстæмæ куы ‘рбабырста, уæд фыццаг бонæй фæстæмæ уыди тохы цæхæры. Сси батальоны командир. Сгуыхтæй фæцыд хæстон фæндагтыл, цалдæр хатты фæцæфта. Хорзæхджын у бирæ ордентæ æмæ майдантæй.

Йæ ном дæрдтыл айхъуыст йæ фыццаг уацау «Æнæном обау»-ы фæстæ. Уый мыхуыры фæзынд 1949 азы æмæ сси уæды фæсивæды уарзондæр уацмыстæй иу.

Уæдæй нырмæ ныммыхуыр кодта къорд чиныджы, Ирон театры сценæйы йын сæвæрдтой дзæвгар пьесæтæ – «Таймураз», «Æхсар æмæ Дзерассæ», «Дидинæг æмæ хъама», «Куырдуаты бадæг» æмæ æндæртæ. Йæ драмæ «Мады зæрдæ» та Ирыстонæй уæлдай æвдыстой ссæдз театрæй фылдæр – Советон Цæдисы алы рæтты, стæй Болгарийы.

Йе сфæлдыстады сæрмагонд бынат ахсынц этнографион æрмæджыты бындурыл арæзт чингуытæ «Ирон хабæрттæ» æмæ «Ирон кæлмæрзæн». Уыдон дæр адæмы зæрдæмæ фæндаг ссардтой.

ЦЫБЫР ХАБÆРТТÆ ТОХЫ БОНТÆЙ

Арын дзы, Фыдыбæстæйы Стыр хæсты хъæбатырæй цы æдзæрд ирон фысджытæ фæмард, уыдоны рухс ном. Арын дзы ноджы, Фыдыбæстæйы Стыр хæсты, хъæбатырдзинад равдисгæйæ, хорзæхгонд чи не ‘рцыд, уыдоны кадджын ном.

ХÆСТЫ ФЫЦЦАГ БОН

Æртын фарæстæм азы мах, цалдæр лæппуйæ – Цæгирпед-техникумы студенттæ – нæ гæххæттытæ балæвардтам Орджоникидзеийы æфсæддон скъоламæ. Хæсты размæ командир суæвын тынг кадджын уыд. Стæй уырдаæм æнцон бахауæн дæр нæ уыди: фæлварæнтæ, мандатон къамис, дохтыртæ...

Фыццаг аз ахуыр кодтам Орджоникидзеийы, стæй нæ аивтой Дагестанмæ, Буйнакскы æфсæддон скъоламæ, æмæ йæ каст фестæм, хæсты райдайæнмæ ма дæс-дзыуадæс боны уыдаид, афтæ. Иу-цалдæр лæппуйæ æрвыст æрцыдыстæм Ригæмæ. 21 июны нын горæты æфсæддон комендант Афицерты галуанмæ хуынды гæххæттытæ радта. Хъазыдыстæм, худтыстæм, нæ ног, лейтенантты дарæсыл цин кодтам. Кæуыл нæ стдæс азы цыд, кæуыл – нудæс. Уайтагъд фæзынд ацæргæ капитан, фæурæдта хъазт, тынг хиуылхæцгæйæ фехъусын кодта:

– Курын, цæмæй командиртæ æвæстиатæй се ‘фсæддон хайттæм ацæуой! Мах фембæрстам, арæныл сабыр кæй нæу, фæлæ чи æнхæлдта, бон нæма æрбарухс уыздæн, афтæ хæст райдайдзæни...

Ме ‘фсæддон хай хъуамæ уыдаид цæугæдон Неманы былгæрон – нæ паддзахадон арæнмæ хæстæг. Æфсæддон хай уым нæ разынд æмæ уый агургæйæ, æхсæвиуаты æрфысым кодтон Цесис, зæгъгæ, ахæм чысыл горæты. Бацыдтæн постмæ. Посты хицау, мидхæсты архайæг, уыцы æхсæв сæхимæ нæ ацыд, йæ зæрдæ цæмæдæр фехсайдта. Æвæццæгæн, æмбæрста уавæр. Суазæг маæ кодта.

Æз тыргъы тæхтинын маæ цинел æрытыдтон æмæ афынæй дæн. Посты хицау цавæрдæр уынæрмæ æрыхъал, рацыди маæ фæрсты, куыд нæ райхъал уыдаин, афтæ.

Уынгты сырхæфсæддонтæ къордгæйттæй кæдæмдæр тагъд-тагъд цæуынц. Машинатæ. Сармадзантæ. Посты хицау фæстæмæ

бацыди. Нæ та мæ райхъал кодта, æфсæддонтæ «æхсæвдзу» арæх фæкæнынц. Æрхуыссыд, æрфынæй уый дæр диваныл.

Æхсæв æмæ бон кæрæдзийæ нæма фæхицæн сты, афтæ бæстæ гуыпп-гæрах сси. Фехъал дæн, рабадтæн. Посты хицау лæууыд мæ разы. Разгъордтон дуармæ, алфамблай хæдзæртты сыгъдæттæй уынгтæ ныррухс сты. Знаджы хæдтæхджыты гуыр-гуыр æмæ сармадзанти абухынай хъустæ къуырма кодтой. Æз посты хицаумæ кæсын. Æвæццæгæн, мæ цæстæнгас фарста: «Циу уый, нæ фыды хай?» Посты хицау бамбæрста мæ хъуыды, зæххы бынæй дзурæгау дзы райхъуысти:

– Хæст райдыдта, æмбал лейтенант.

Уайтагъд абæлццонхуыз дæн, хæрзбон загътон мæ фысымæн æмæ фæддæдуар дæн. Диссаг: уынгты иу змæлæг дæр нæ разынди, нæдæр сырхæфсæддон, нæдæр æнæуи...

Дзæбæх æрбарухс. Цавæрдæр сисы аууон æрбадтæн. Сагъæсты хай фæдæн, стæй фæстагмæ мæ дамбациайы хуымпъырма æркастæн, фæлæ... Хæцæнгæрзтæ хъуамæ не ‘фсæддон хайтты райстайккам...

Фæстæмæ посты хицаумæ згъорын: уымæ хъуамæ исты хæцæнгæрз уа. Дардæй немыцаг ныхас айхъуыстон. Кæцæй февзæрдысты? Азгъордтон иннæрдæм, фæскъул цавæрдæр æрх. Æрæмбæхстæн. Кæсын: чысыл дарддæрæй мæм зынынц немыцагтæ. Кæйдæр нæмынц. Мæ тæккæ хæдфарсмæ фæцыди гæрах. Уыцырдæм фæкастæн, цавæрдæр сырхæфсæддон размæ бахауди. Зыны мæм йæ марæг дæр. Хосласæн хъилы дæргъæн, дыстæ мидæмæ фæлдæхт, дамбаца йæ къухы. Ацыди, цыма никуы ницы æрцыд, уыйау. Мæстæй куыннæ атыдтой мæ фæрстæ!

Немыцаг йе ‘мбæлттæм бацыд, æрхырæм сын цыдæр амоны æмæ хуынц. Иуцасдæр ма æмæ мæ хъуамæ бафиппайдтайкой. Арæхстгай иуварс ахъуызыдтæн. Аууæтты-аууæтты горæтæн йæ кæронырæм афтыдтæн. Кæсын æмæ уæрæх фæндаг. Цалдæр сармадзаны. Бæхтæ ифтыгъдæй лæууынц, сæ сæргъты æфтаугæтыл – сырх стъалытæ. Чысыл раздæр – машинæтæ, уыдоныл дæр – сырх стъалытæ. Æвæццæгæн, сæ нæхионтæ фыр тагъд-тагъдæй ныууагътой.

Хуыссын арф кæрдæджы дæлгоммæ... Æртыдтон кæрдæджы стыр гуцъула, мæ худы уæлæ йæ æркодтон æмæ арæхстгай мæ сæр систон. Акастæн фæндагмæ. Ифтыгъд бæхтæм кæсæг нæй. Лæууынц. «Уæд та дзы иу ифтыгъд куынае уайд. Абад ыл æмæ

хъадмæ ныййарц у», – хъуыдытæ кæнын. Фæкастæн та ногæй машинæтæм. Зæрдæ риуы ног фæндтæ быдта. Машина скъæрын зыдтон. Кæддæр каст фæдæн шофырты скъола. Каст æй фæдæн, фæлæ кусгæ нукуы кодтон. Уайтагъд æфсæддон скъоламæ бацыдтæн. О, фæлæ машина скусын кæнынмæ хъæуы дæгъæл. Къæдзтæ-мæдзтæ фæндаггæрæтты полутæркæйырдаем бырын. Бахæццæ йæм дæн. Арæхстгай кабинæйы дуар бакодтон. Бахызтæн мидæмæ. Сæр уæлæмæ нæ исын. Архайын машина скусын кæныныл... спичкæйæ. Не скуыста. Фæлæ дзæгъæлы нæ фæци мæ балц. Шофыры бадæны фæстæ ауыдтон автомат. Фелвæстон æй. Ифтыгъд. Фæныфсджындæр дæн. Æргæпп кодтон зæхмæ. Аууатты иннæ машинамæ фезгъорын. Диссаг, уый циу? Цалдæр сырхæфсæддоны мæ алы фезмæлдмæ се ‘мбæхст рæттæй сусæгæй кæсынц. Мæхи дыууæ цæстæй сæ уынын. Кæмæдæрты дзы хæцæнгæрзтæ дæр ис. Бынтон фæныфсджын дæн.

– Раззаг машинамæ, æмбал командир! – дзуры мæм сæ иу.

– Раззаг машина кусгæ кæны, æвæццæгæн, йæ шофыр фæтарст. Махæй машина скъæрын ничи зоны. Ды зоны?

Мæ сæрæй «о», зæгъгæ, ацамыдтон.

– Уæдæ мах – дæ фæдыл. Уыцы машинайы ис пулеметтæ, гилдзытæ.

– Мæ фæдыл, – ауыдтон дзурæджы хæстæгмæ. – Сержант, æцæг арæхстгай. Æз куыддæр рульмæ бавналон, афтæ – гуыффæмæ!

– Ис! – дзуапп радта сержант.

Йæ ныхас мын уыдис иттæг æхсызгон. Уый уыди мæ фыццаг бардзырд хæсты.

– Пулеметæй æхсын уæ исчи зоны? – фæрсын сæ.

– Иууылдæр.

Куыд рабæрæг, афтæмæй пулеметæйæхсджытæ уыдысты. Фондз баистæм. Машинайы цурмæ бахæццæ стæм, фæлæ уæдмæ нæ тæккæ размæ фæндагыл немыцаг салдæтты къорд æрцайцыди. Фæстиатгæнæн нал уыди. – Машинамæ!

Цæстыфæныкъуылдмæ лæппутæ машинамæ сгæппытæ кодтой. Æз шофыры бадæн ацахстон. Машина йæ бынатæй фезмæлыди. Рæвдз асхуыста размæ. Немыц, цалынмæ машина сæ фæрсты нæ асыххуытт кодта, уæдмæ ницы бамбæрстой.

– Æхсгæут! Бардзырд радтон æз æмæ сыл пулеметæй ихуарæгау ныккалдтой. – Немыцагтæй цалдæр æрхауд. Уæдмæ уыдон дæр фæцарæхстысты, æхсынтæ систой, фæлæ мах адард стæм...

ХЪАЙМÆТЫ ХО

Уавæртæ афтæ рауадысты æмæ ма боны хæстыты фæстæ взводæй баззад æрмæст чысыл къорд, уйдонимæ чызг – санинструктор, ротæйæ æрбафтыд. Къорд знаджы æрхъулайы бахауд. Архайдтам уырдыгæй раирвæзыныл. Дзæвгар фæцыдыстæм. Иу ран æрәнцадыстæм. Уæд ма взводы командир уыдтæн. Уыдыстæм ма æдæппæтæй цыппар – æз, сержант, иу сырхæфсæддон æмæ...

– Уый та циу? – Кæсын сæм дисгæнгæйæ. Цыппæрæм кæд у... сылгоймаг. Нырма йæ ныр фæдтон. – Кæцæй фæдæ ды та? – фæрсын æй.

– Санинструктор, – дзуапп радта чызг, – ротæйæ.

Æрныхас кодтам нæ уавæрыл. Фæстагмæ бардзырд радтон: – Æхсынаввонг ут фæйна раны, – бацамыдтон сын кæмыты, уый. – Куы ‘рталынг уа, уæд цæудзыстæм хурыскæсæнырдæм, кæд нæхионтимæ фембæликкам.

Æрталынг. Араст стæм. Бонæй нæм дардмæ æмлæгъз цы быдыр касти, уый ныр йæ къуыппытæ æмæ дзыхъхъытæ равдыста. Цыдыстæм сахат, дыккаг. Мæ къухы ног хъыбыллæ. Æмæ цыма боньгон цыдыстæм, уыйау сæ æнæкъуыхцыйæ амынд ранмæ кодтон. Хæстæг кæмдæр куыйтæ срайдтой: хъæу æввахс у. Цæуæм арæхстгай уыцырдæм. Никуы сармадзаны хъæр хъуысы, никуы хæдтæхæджы уынар. Хæст адард хурыскæсæнырдæм. Мах йæ фæстæ аздадыстæм. Сзынди цырæгъты рухс хъæуæй. Цы хуызы базындауа, хъæуы немьцæгтæ ис, æви нæй. Хæринаг нæй, сдойны стæм. Бонæй нæ сагъæс уыдæттыл нæ уыд, фæлæ ныр тас къаддæрæй-къаддæр кæны. Хæрд æмæ дон тынгдæр лæууынц зæрдыл.

Цæуæм та. Æниу цæй цæугæ, згъорæм. Алы минут дæр нын нымад... Æрбарухс.

Цавæрдæр хъæу нæ хæд раз февзæрд. Стыргомау. Æдæгуæлæ хæдзæрттæ дзы, уынгтæ. Хъæугæрæтты згъоры цæугæдон. Ныр дойныйæ нал амæлдзыстæм. Къорд мæн амындай фæскъуыпп æрæмбæхст.

Ауыдтон иуварс акъоппытæ. Сержантмæ амонин: ам уал лæуут. Мæхæдæг мæ гуыбыны цъарыл фæбырын. Уынын æхст гилдзытæ, хæцæнгæрзты пырхæнтæ, æфсæйнаг худ къуымы. Аууонай ме ‘фсæддонтæм амонин къухай, мæхимæ сæм сидын. Уыдон мæм аууæтты гуыбыр-гуыбыр згъорынц. Мæнæ æртæйæ дæр схæццæ сты. Ныггæппытæ кодтой акъопмæ.

Сержант – сә разай.

– Фәләууәндон уал нын ис, – загътон, акастән алфамб-лаймә. – Схәцынхъом стәм.

– Ёмбал лейтенант, бар ратт хъәумә бәрәггәнәг ацәуы-нән, – дзуры мәм сержант.

– Ёмбал лейтенант, уыцы хәс сәххәст кәнын әнцондәр уыздән мәнән. Ёз сылгоймаг дән, – загъта санинструктор.

– Кәм фыст ис – сылгоймаг дә? – зәггы сержант. – Ёфсәддон хәдон, цырыхъхытә, худ... Уайтагъд дә акъәрцц ласдысты.

– Ёмбал командир, бар ратт мәнән, – загъта цыппәрәм – хәрз әрыгон салдат.

Мә цәст сыл ахастон. Алчи сә әнхәлмә кәсы: мәнән зәгъдзән «ацу».

Фәлә әз ницы дзурын.

– Цәй, хорз, – загътон әрәджиау. – Ацәудзыстут сымах уә дыууә, – бацамыдтон сержант әмә әрыгон сырхәфсәд-донмә. – Ёдасдәр уын уыздәни дыууәйә. Ныр та афтә: фе-рох кәнүт рәстәгмә хәрд әмә нозт.

Иуварс акодтон сержанты әмә йын изәры хәсы тыххәй бира фәдзырдтон. Фәстагмә загътон:

– Тынг арәхстгай архай, сержант. Куыддәр истәуыл фәгуы-рысхо уай, афтә хәдзары дуар кәнгә дәр мауал бакән. Де ‘мбал иппәрд ран уәд әхстәввонг. Иу хатт ма дын фәдзәхсын – әппәты кәройнагдәр хәдзар – әппәты кьаддәр... Хъуамә уым немыцаг ма уа.

– Ёмбал лейтенант, дә зәрда ма ‘хсайәд.

Бон-изәрмә әмбәхстәй фәбадтыстәм, фәхъахъхәдтам. Хъәуы уәлдай змәлд нә уыди. Райсомәй куыд уыд, изәрәй дәр афтә – немыц, сә бәхтән дон дәттынц, иугай сылгоймәгтә хастой дон.

Ёрталынг. Хәдзәртты цырәгътә иугай-дыгай хуыссынц.

Сержант әмә салдат ацыдысты, әз әмә чызг баззадыстәм. Уайтагъд сахатмә әркәс-әркәс кәнын райдыдтон.

– Ардәм сә хъәуы, әмбал лейтенант, ма тыхс, – зәрда-вәрәгау зәггы чызг.

Кәсын әм. Аив гуырыконд, стыр цәстытә, аргъауы бурдза-лыг дзыкку уәхсчытәм дыууә быдәй әрхауд. Йә рәсугъд былты змәлд мын цыма мә зәрдыл кәйдәр ләууын кодта...

Чызг мæм кæсы. Цыдæр тас ыл ризæг бафтыдта. Æз уый бамбæрстон, йæ къухмæ йын бавнæлдтон, къух уыди ихы къæрттау уазал.

– Ма тæрс, нæ хо...

Хойы номмæ чызджы цæсгом фæрухс. Æвæццæгæн, цыдæр æнахуыр рухс риумæ баирвæзт.

– Хойы номæй мæм сдзырдтай... æфсымæр дæ зæгъын, – чызджы къух йæ ризынай фенцад.

– Разы, – бахудтæн æм.

Хъæугæронæй сыхъуысти гæрæхтæ. «Хо» æмæ «æфсымæры» ныхас æрдæгыл аскъуыд. Азгъордтон, мæ фæдыл чызг дæр... Кæройнаг хæдзармæ сарæзтам нæ тых. Тындзæм размæ. Нал æмæ нал хæццæ кæнæм хъæумæ, афтæмæй нæм хæстæг каст. Æвиппайды гæрæхтæ фæхъус сты. Æрлæууыдыстæм. Алы сыбыртт, алы къахдзæфмæ хъусæм. Никуы æмæ ницы. Рæстæг цæуы. Бонрухсмæ бирæ нал и. Бамбæрстон – нал и сержант, нал ис æрыгон хæстон. Систон мæ худ. Хинымæр сын «рухсаг» зæгъын. Чызджы рустыл цæссыгтæ æртылди.

Цы кæнæм дарддæр, цы фæуæм? Цас ис афтæмæй быдырты зилæн? Сфæнд кодтон хъæумæ бацæуын. Сразы мемæ чызг. Фæцæуæм цæхæры кæфойыл цæуæгау. Мæнæ дон. Ануазын дæр нæ дзы ферох. Хид хæстæг никуы. Доны былтыл уæлæмæ арæхстгай фæцæуæм. Кæрчытæ дыккаг уаст ныккодтой. Уалынмæ уынаæм – мæнæ донæн йæ ацырдыгæй фарс цалдæр хæдзары, сæ иу иннæтæй бæрзонддæр, уæрæхдæр, стыргомау кæрт. Чызджы цонгыл фæхæцыдтæн, фæурæдтон æй. Æрзоныгыл кодтам. Хъусæм. Нæдæр дзы адæмы змæлд хъуысти, нæдæр куыдзы рæйын. Стырдæр хæдзарæн йæ фæскъулмæ бацыдыстæм. Æрбадтыстæм дзуццæджы. Никуы æмæ ницы. Уалынмæ кæсæм æмæ – диссаг. Хæдзары фæстæ асин. Чызджы хъусы дзурын, амонын, уый йæ сæрæй разыйы дзуапп дæтты. Цæсты фæныкъуылдмæ асин авæрдтон, схызтæн. Систон арæхстгай цалдæр æмбæрзæн дуры царæй, æрæвæрдтон сæ иннæ дуртыл, стæй чызгмæ къухæй амонын – ардæм. Чызг схызти рогæн. Бахызтыстæм цармæ...

Уайтагъд афынай стæм, чи куыд бадт, афтæ, зæронд сæг кау нæ быны, даргъ хъайван нæ фæсонтæм æнцой. Фынай кæнæм, дыууæ фæллад хæстоны... Фыццаг æрыхъал дæн æз. Æрыхъал дæн æцæгæлон худтмæ, æцæгæлон ныхасмæ. Фехъал

и чызг дәр. Ёмбәрзәндурты зыхъхъыртә сыхырнатә басгуых-тысты. Хуры тынтә дзы фәрсудзынц.

Ныхас хъуысти кәртәй. Зыхъхъыртәй кәртмә кәсын. Кәрти бәрәгастәу дыууә немыцаджы Ленины бюсты цур ләууынц. Ёвәццәгән, колхозы правленийы кәрт уыд уый. Немыцагтәй иуы къухы – бәндән. Фембәрстон хабар: раппарынмә йә хъа-вынц. Мә зәрдә риуы аناхуыр гуыпп-гуыпп скодта.

Чызгимә кәрәдзимә бакастыстәм. Чызджы цәстытә уыды-сты уымәл. Мә къух автоматы хъадыл тыххәстәй ныффә-лурс, йә туг фәлыгъд. Ёвәццәгән, мә ләуд, мә цәсгомьл бәрәг уыд мә фәнд. Чызг әй бамбәрста. Кәсы мәм. Арәхст-гай дуртә систон. Ахызтән асиныл әмә сисы цур әраууон дән. Уыдон бюстыл бәндән баппәрстой. Ахәц-ахәц ыл кәнынц. Бәндән ныттынг...

Кәсын: салдәттә ацәргә, хәцәнгарз сәм нәй. Ёз әхстәввонг сә размә бацыдтән... Уыдон мән куы фәдтой, уәд мәм дисәй әрбакастысты, стәй фәйнардәм лидзәг фесты. Уәдмә чызг дәр мә уәлхъус февзәрд, йә къухыл ын фәхәцыдтән әмә лидзәг фестәм мах дәр. Фәстәмә, кәм уыдыстәм, уырдам, әрхыты. Кәсәм, сурәг нә нәй. Уырдыгәй нә ных хъадырдәм сарәзтам...

Абон дәр әй нә зонын, сурәг нә цәуылнә уыд, хъауы цы уавәр уыд, уый...

ДЗӘГЪӘЛ НӘМЫГӘЙ...

Цалдәр цәфы дән... «Цалдәр» уымән зәгъын әмә дәлдәр цы хабары кой ракәнынмә хъавын, уый бакәсгәйә исчи зәгъдзән «хәсты дзәгъәл нәмыгәй фәцаф». Ёмә иугәр цалдәр хатты уыдтән цәфтә, уәд мын уымәй тәссаг нал у. Уәвгә, дзәгъәл нәмыгәй фәмард уәвән дәр уыд.

Хъуыддаг та афтә рауад: уый дәр цыппор фыццәгәм азы, Ленинградмә хәстәг хәстыты. Дыууә къуырийы хәстыты фәстә ма мә ротәйы (уәдмә сдән командир) баззад әдәппәт әстдәс адәймаджы. Бардзырд райстон – Ильмены сакъадах иу суткә бахъахъхәнын, цалынмә уырдам стырдар тыхтә әрбар-витой нәхиуәдтә, уәдмә. Бардзырд сәххәст кодтон, фәлә... Цы тыхтәм әнхәәлмә кастыстәм, уыдон нә фәзындысты.

Ног бардзырд райстон полчъы командирæй – æндæр ранмæ рацæуын. Фæлæ байрæджы, немыцæгты стыр тыхтæ нæ алыварс æртыхстысты. Нæ полкъ фæфæстæмæ æмæ æндæр ран æрфидар. Фæстаг бардзырд ма дзы райстон, рацийы: афæлварут рабырсын знаджы æрхъулайæ æмæ уæ къухы куы нæ бафта, уæд иугæйттæй – арф кæрдæджыты, тæнæг æрдузы. Афæлвардтам. Нæ къухы нæ бафтыд ратонин æрхъула. Ноджы ма нæ цалдæр фæмард. Æрæмбырд кодтон, чи ма дзы баззад, уыдон, бацамыдтон дзы алкæмæн дæр азилут – кæдæм æмæ кæуылты цæуын хъæуы иугæйттæй, уый. Бацамыдтон сын, куы раирвæзой, уæд не ‘мбырдгæнæн ран.

Кæрæдзийæн хæрзбон загътам. Фæгуыбыр кодта алчи æмæ арф кæрдæджы фæйнæрдæм алæгæрстам нæ гуыбынты цъæртыл, нæ уæрджытыл...

Ныхас дардыл ацæуы, фæлæ иу æрдузгондмæ куы бахæццæ дæн, уæд кæсын æмæ уæртæ немыц æрбацæуынц... Айтæуыйтæ нал фæкодтон, хæстæгдæр мæм цы бæрзонд нæзы бæлас уыд, уый цъупмæ талф-тулфæй сбырыдтæн. Къалиуты аууон æркодтон мæхи. Мæ ронæй бæласы къалиумæ мæхи æрбабастон. Фехсæнт ныр. Сæ размæ нæ ныххаудзынæн. Мæ иу къухы – дамбаца, аннæйы – гранат. «Куы мæ ауыной, уæд рагацау мæ туг райсдзынæн», – хъуыды кæнын... Æрбахæстæг сты. Æвæццæгæн зыдтой, ам чысыл раздæр сырхæфсæддонтæ кæй уыд. Цæуынц дысфæлдæхтæй, æд автоматтæ. Арф кæрдæгмæ æхсынц, бæлæсты цъуыппытæм æхсынц. Мæ тæккæ бынмæ æрбахæццæ сты æхсгæ-æхсын. «Цæвон сæ... афон нæма у», – хъуыдытæ сæры зилдур кæнынц... Æвиппайдымæ галиу зæнджы хæцъæф ныддыздыз кодта. Бамбæрстон: нæмыг ыл суад, къах æндзыг кæны... фадхъул хъарм кæны. Бæрæг у: туг æм ныххæццæ. Цæф бабæттæн нæй, фезмæлæн нæй – бафиппайдзысты дæ. Дзæгъæл гæрах æй схонæм... Ацыдысты. Иуцасдæр ма фæдæн бæласыл. Кæсын: никуы æмæ ничиуал. Арæхстгай æрхызтæн бæласæй. Арф кæрдæджы æрæмбæхстæн, цырыхъхъ ласын нæ комы. Къах ныррæсыди. Мæ хæдоны дыс æрыскъуыдтон. Мæ цырыхъхъы хъусы йæ арæхстгай нытътъыстон, ныннадтон æмæ ууыл ахицæн йæ баст мæ цæф къахæн.

ÆХСÆНАДОН ХИРУРГ

Æндæр хатт дæр та нæмыг мæ къахыл суад. Ацы хатт – иннæ къахыл, уæраджы дæле. Зæнджы хæцъæфы бацыд æмæ иучысыл стæджы ныссагъди, фæлæ мæ цæмæндæр фронты госпиталæй Барнаулы æфсæддон госпиталы балæууын кодтой – Алтайы крайы.

Уый фæстæ рабарæг, афтæ цæмæн бакодтой, уый: нæмыг, хæлгæ чи кодта, ахæм уыд. Госпиталь уыд фыццагæм скъолайы бæстыхайы. Мæ операцигæнæн бон куы ‘рхæццæ, уæд мæхи къахæй бацыдтæн лæдзджыты æххуысæй. Æрцæттæ кодтой сæ кусæнгæрзтæ, æрцæттæ кодтой мæн дæр.

Фынайы хос мын нæ радтой. Къахыл цыдæр укол скодтой, ныффæлурс, ныкъкъуырма и. Загътой мын ноджы нæмыджы хабар дæр. Дæлгоммæ мæ æрхуыссын кодтой. Чидæр сдзырдта: «Хуыздæр уыдаид, фынай йæ куы бакодтаиккам, уæд». Æмæ йын хирург Жданова бауайдзæф кодта:

– Цытæ дзурыс? Бакæс-ма, ацы æрыгон лейтенант куыд рæсугъд у, уымæ! Кавказæг. Уыдон хъæрзынтæ-йедтæ нæ уарзынц.

Ныр Жданова йæхæдæг ахæм рæсугъд сылгоймаг уыд, ахæм, æмæ мæхинымæр загътон: «Уæллæй, ай мæ æргæвдгæ куы кæна, уæддæр ын бафæраздзынæн. Не схъæрздзынæн».

– Райдыдтам, рæсугъд лейтенант, – загъта та Жданова, бакодта йæ «цæсгом» æмæ йæ риуыл æфсæн артсудзæнтæ, бæзджын зест маскæ. Мæ чъылдымыл дæр цыдæр тæнæг æфсæйнаг къæй æрæвæрдтой (ома нæмыг куы фехæла, уæд нæ дыууæйæн дæр куыд ницы уа, афтæ). Йе ‘ххуысгæнæгыл дæр бакодтой ахæм «цæсгом» æмæ райдыдтой сæ куыст...

Цас ахаста афтæ, уый нæ хъуыды кæнын... Æниу рисгæ та куыд нæ кодта! Фæлæ Ждановайы ныхæстæ хъустыл уадысты, нæ мæ ‘рбайрох сты.

ХÆРЗИУÆДЖЫ ТЫХХÆЙ

Хæрзиуджытæ... Уыди бирæ ахæмтæ, йæ хæстон сгуыхты тыххæй æппæты уæлдæр хæрзиуæджы аккаг чи уыд, фæлæ хуымæтæджы майдан дæр нæ райста. Куы-иу æй уынæг нæ фæци, йе та-иу гæххæттытæ фæндагыл фесæфтысты. Хæст – хæст у...

Иу ахæм цауы тыххæй мæ фæнды радзурын. Æфсæддон госпиталы иу цаф майоримæ базонгæ дæн. Кæй зæгъын æй хъæуы, хæрзиуæджы кой нæ зæрды дæр нæ уыд. Уый мын ракодта ахæм хабар. Хæсты райдиан... Бресты фидар... Алфамблай бæстæ судзы, знаджы бомбæты хæлдæй хъустæ къуырма кæнынц. Немыцæгтæ фидармæ æрбахæццæ сты. Цалдæр фæлтæрæны скодтой, хурныгуылæнырдыгæй цы кулдуар уыди, уый бацахсыныл, фæлæ та-иу сæ арæнхъахъхъæнджытæ фæстæмæ атардтой. Комиссар æмæ майормæ цы чысыл æфсæддон къорд уыд, уый хъуамæ æвæстиатæй ацыдаид фидары цæгатаг фарсмæ, науæд сын æнæ фæцагъды уæвгæ нæ уыд. Уынаффæ кодтой. Иу ныббырст ма нæм æмæ... Тыхтæ ихсыд. Майор ницы дзырдта, æмæ йæм комиссар фæрсæгау бакасти.

Иуахæмы та немыц ног фæлтæрæн куы скодтой фидары кулдуар бацахсыныл, уæд майор æд автомат сæ размæ зыбыты иунæгæй азгъордта. Комиссар ма йæм фæсте хъæр кодта, фæлæ уый фидарæй адард. Æхсы галиумæ, рахизмæ, тындзы размæ. Немыц фæсыкк сты, куыристау хауынц. Майор дуры аууон æрхуыссыд æмæ æхсы. Комиссармæ къухæй амонь, цæугæут тагъддæр фидары цæгатырдыгæй фарсмæ, зæгъгæ. Фехста немыцæгтыл гранат, æхсы сæ автоматæй, æхсынц æй уыдон дæр. Фæсыкк та сты размæбырсджытæ.

Уыцы уавæрæй комиссар фæпайда кодта... Цалынмæ майор немыцы фæндаг æхгæдта, уæдмæ сырхæфсæддонты къорд фидары цæгатырдыгæй кулдуар бацахстой, фæлæ... майор йæхæдæг цъысымы бахауд. Йæ автоматы гилдзытæ фесты, фæлæ немыц уый нæ зонынц: æнхъæлынц фæстауæрц кæны гилдзытæ, хæстæгдæр нæ бауадзынмæ хъавы.

Танк рааст иунæг адæймаджы ныхмæ тохы. Цы кæна майор? Цæмæй схæца йемæ. Йæ дамбаца дæр афтид.

«Танчы бынмæ?» – зилдух кæнынц хъуыдытæ йæ сæры. Сыстад, æрмæстдæр æм гъеныр бахъардта: йæ галиу зæнг – цаф. Фæстагмæ дурыл æрбадт, тамако сдымдта. Немыц æм кæсынц, йе ‘нæбондзинадыл ын худынц. Цы уыздæн дарддæр, зæгъгæ, сырхæфсæддонты чысыл къорд комиссарыл æрæмбырд сты. Фæлæ уыйбæрц рæстæг кæм и? Фидары цæуы мæлæтдзаг хæстытæ. Уырдам фæтагъд кодтой... Андрейы руаджы. Немыц горæт бацахстой, уæддæр ма фидарæй хъуысынц карз тохы гæрæхтæ.

Танк йæ цыд фæтагъддæр кодта, гуыр-гуыр кæны, рыг йæ сæрыл систа. Майор йæ бынатæй нæ фезмæлыд. Танк æрлæууыди, рахызти дзы афицер. Йæ рыгтæ асæрфта æмæ майормæ æнахуыр каст бакодта.

Немыцаг салдæттæ амбырд сты цæфыл, фæлæ афицеры къухы амындмæ гæстæ дарддæр алæууыдысты. Афицер сын цæфмæ амонгæйæ цыдæртæ дзырдта. Зын бамбарæн нæ уыдис, майоры хъæбатырдзинадæй кæй æппæлыд, фæзминагæн æй кæй хаста. Стæй йæм хæстæг бацыд æмæ йæ йæ тых, йæ бонæй тымбыл къухæй ныццафта. Майор фæцудыдта, фæлæ нæ ахауд. Йæ иу къахыл фестад, карз ралгъыста. Цæф арсау йæхи ныццафта афицерыл, фæлæ йæ салдæттæ ацахстой. Афицер йæ дæндæгтæ худæн зыххъыр бакодта. Аиуварс кодта кæйдæр дамбацийы дзых командиры риуæй æмæ æрдæгцъæррæмыхстæй уырыссагау загъта:

– Дæ зонгуытыл æрлæуу, хатыр ракур æмæ дын дæ цæф зæнг бабаттой.

Афицер йæ хуызисæн аппарат æрцæттæ кодта. Циркма кæсагау немыцагтæ сæ алыварс æрæмбырд сты. Худынц.

– Мæнæ уый нæ федтай?.. – йæ хъæлæсыдзаг ныххъæр кодта майор æмæ сæм йæ мучъа февдыста. Сыстынмæ хъавыди, фæлæ йæ цæф зæнг нæ бауагъта.

Немыцаг афицер сабыргай дамбаца хуымпъырæй сласта æмæ йæ майоры иннæ зæнгыл йæ тæккæ уæраджды къоболæмæ сарæзта.

– Ахъуыды кæн! – йæ дæндæгты къæс-къæс ссыди немыцагæн. Фæлæ йæм майор ахæм æнæуынон цæстæй акасти, æмæ афицер фырмæстæй афæлурс. Гæрах фæцыд, æмæ майор дуры фарсмæ æрхауди.

– Мачи уал æй фехсæд! – бардзырд радта немыцаг афицер, – æвиппайды мæлæт ын æгæр рог тæрхон у. Уадз æмæ тухæн кæна ардыгæй райсоммæ...

Афицер танчы хуылфмæ ныххызти, хуымгæнæгау æрзылди цæф майоры алыварс æмæ горæтырдæм ныййарц. Фæрсырдыгæй чи каст, уыцы немыцагтæ та ныххудтысты. Иуцасдæр ма фæкастысты уæрæсейаг командир йæ цæфтимæ куыд хъуырдухæн кодта, уымæ, стæй фæстæмæ фæкаес-фæкаесгæнгæ танчы фæдыл ацыдысты...

Дыккаг бон не ‘фсæддонтæ ууылты знаджы æрхъулайæ ра-

цайцыдысты. Рахастой семæ уадзыг майоры. Æрчыцыдта. Йæ цафтæ йын бабастой... Аирвæст. Æмæ мæнæ ныр мæ цуры уæззау цафтæй æфсæддон госпиталы хуыссы. Йæ хабæрттæ мын карæй-кæронмæ фæкодта.

Фæлæ... Чи йын федта йæ фесгуыхт?.. Бресты фидар хъахъхъæнджытæ? Чи сын цы зоны, цы баисты? Уый йеддæмæ комиссар, æвæццæгæн, уыцы хабары тыххæй кæдæм æмбæлы, уырдаæм хъусын кодтаид.

«МАРД БЫДЫР»

Исты уæззау хæс æххæст кæнынмæ чи сразы уыдзæн, зæгъгæ, куы февдисынц киноты æмæ «æз», «æз», «æз», «бар раттут мæнæн, æмбал командир», зæгъгæ, бирæтæ куы рагæппытæ кæнынц, уæд ахъуыды кæнын: æцæг хæсты бынтон афтæ нæ уыди. Уыдис-иу, кæй зæгъын æй хъæуы, бархионтæ дæр, фæлæ арæхдæр хъуыди раттын бардзырд. Бардзырд та хæсты æнæмæнг æххæстгæнгæ у. Иу ахæм цау æрлæууыд мæ зæрдыл.

Æз фæсидтæн цалдæр лæппумæ, фыццаг уал агуырдон бархионтæ. Дзурын: афтæ ‘мæ афтæ... Лæппутæ фæсыкк сты, мæ зæрдæ сыл уыйас нæ фæхудти: кæй фæнды æргом мæлæты дзыхмæ?... Дыууæйæн дзы бардзырд радтон, афтæ иу бæрзонд лæппу, нæ батальоны старшина, санинструктор, æрыгон дæр нал уыд, фæстæты мæ размæ æрбацыд:

– Æмбал комбат, æз рахæсдзынæн уырдыгæй комиссары...

Æз бацин кодтон... Старшина Либерман (афтæ уыд йæ мыггаг) бирæ хæттыты рахаста цафтæ хæсты быдырæй, фæлæ ахæм ранмæ – фыццаг хатт цыд. Иу æрыгон лæппу ма сразы ноджы йемæ ацæуын, фæлæ Либерман не сразы. Гуыбыны цъарыл бырын хъуыд уырдаæм, сæр сисыны фадат нæ вæййы, мард быдыр, зæгъгæ кæй хонынц, уымæ куы фæцæйхæццæ кæнай, уæд.

Ныр нæмгуытæ дыууæрдæм æхситт кæнынц. Мах иуварсырдыгæй æхсæм, цæмæй йæ ма бафиппайой, уый тыххæй. Æхсынц уыдон дæр. Нæ лæппутæй иу фæцæф дзæгъæл нæмыгæй. Бабастой йын йæ цæф, æдас ранмæ йæ акодтой. Нæхи æрцæттæ кодтам – иутæ комиссариатыл фембæлынмæ, – иннæтæ – иннæрдыгæй ныхкъуыр дæр раттынмæ цæттæ уæвын. Дзæвгар фенхъæлмæ кастыстæм. Зынаг нæй. Мæ хæдивæг ма афтæ дæр бакодта:

– Ма фæмард уа уый дæр...

Æз æм æнæууæнк каст бакодтон...

Уалынмæ кæсæм: Либерман æрхæй æрбазынди быргæ. Йе ‘ккой – комиссар. Адæм ныццин кодтой. Афтæ ма ныццин кæнынц денджызы фæдзæгъæлуæвæг науы бæлццæттæ, бирæ бонты фæстæ зæххы гæбаз куы фенынц, уæд...

БАРДЗЫРД № 227

Мин фарагстæдæ цыппор дыккæгæм аз. Кæронмæ фæцæйхæццæ кодта август – тугуарæн хæсты æппæты зындæр азтæй иу. Воронежмæ хæстæг знаг стыр тыхтимæ фронт æрбатыдта, не ‘фсæддон хæйттæй бирæтæ æрхъулайы бахаудысты. Фæстæмæ чи цыд, ахæм æфсæддон хæйттæ сарæх сты, æнæджелбетт цыд кодтой дзолгъо-молгъойæ. Ахæм уавæры уыд, мæ батальонæй ма æрхъулайæ чи раирвæзт, уый дæр. Худинаджы цыд. Фæлæ уыцы рæстæг цавæрдæр булкъон фæцарæхст – æппæт æфсæддон хæйттæн разамынд йæхимæ райста, æрурæдта лидзæг æфсæддонты, æрхæстон сæ кодта æмæ знагæн карз ныхкъуырды лавæрдта. Бæрзæйсæттæн цæфтæ кодтой не ‘фсæддонтæ знаджы æрдонгтæн. Уалынмæ нæм фæзынд æххуыс фæсфронтæй æмæ хъуыддæгтæ дзæвгар фæрæвдздæр сты.

Уый фæстæ куыд рабæрæг, афтæмæй булкъон æцæг булкъон нæ уыди, хуымæтæджы капитан уыд, æцæг – ахуыргонд æмæ сæрæн. Уый хæдразмæ каст фæци Мæскуыйы æфсæддон академи. Куыд дзырдтой, афтæмæй йын ахæм бардзырд радта удисгæ цæф булкъон. Йæхи дарæс ыл скæнын кодта. Æнæхъола фæстæмæ цыдæн, дам, æрмæстдæр ахæм хуызы и скæнæн кæрон. Цæф булкъон ахицæн. «Булкъон» сæххæст кодта бардзырд. Не ‘ннæ ‘фсæдтæ куы æрбацыдысты, уæд сын «булкъон» æппæт дæр радзырдта. Раппæлыдысты йын йæ арæхстдзинадæй, фæлæ йæ йе ‘нæзакъон хъуыддаджы тыххæй æрцахстой. Мах уый куы базыдтам, уæд йæ сæрыл рахæцыдыстæм, ныффыстам Мæскуымæ.

Стæрхон ын кодтой, «иваргондты батальон» кæй хуыдтой, уырдаг æй арвитын. Гъе æцæг хуымæтæджы салдатæй нæ, фæлæ командирæй. Раст уыцы рæстæджы рацыди сæйраг командæгæнæджы зындгонд карз бардзырд дæр (№ 227) фæстæмæ иунæг санчъех дæр нæ, зæгъгæ, фыст кæм уыд, уый.

Ныр дæр ма мæ хъустыл уайы «булкъон» (капитан) коман-
лирты куы æрæмбырд кодта, уæд йе ‘ртхъирæн, фæлæ хиуыл-
хæцгæ ныхас:

«Æмбарут, знаг доны ацырдыгæй куы фæуа, уæд не ‘фсæддон
хæйттæй бирæтæ ногæй къæппæджы бахаудзысты. Аххосджын-
ты хæстон трибуналы раз дзуапп дæттын бахъæудзæн. Нæ йæ
сусæг кæнын, – бафтыдта ма, – ныртæккæ ам æнæ уе ‘фсæддон
хæйттæй кæй стут, уый тыххæй алчи дæр дæтдзæн карз дзуапп
хæстон рæстæгмæ гæсгæ. Фæлæ бардзырд куы сæххæст кæнæм
æмæ знагæн ам карз ныхкъуырды куы радтæм, уæд хъуыддæгтæм
каст цæудзæн бынтон æндæр хуызы».

ЛЕЙТЕНАНТЫ МÆЛÆТ

...Мæ батальоны иу лейтенант мæлæтдзаг цæфæй йæ уд иста.
Уæддæр ма æнхæлмæ каст йæ уарзонæй фыстæгмæ. Мах атакæ-
йы фæстæ йæ алыварс æртыгуыр стæм. Мæ къухы уыди
æцæгæйдæр лейтенантмæ фыстæг. Æцæг йæ уарзон чызгæй нæ.
Лæппуйæн йæ хорз хæлар чызгæй. Æвæццæгæн, чызджы дæр
тынг хорз чи зыдта, ахæмæй. Уыцы ран уый лейтенантмæ стыр
хъызгæрдæйæ фыста, йæ уарзон кæй хуыдта, уый йæ уарзты
аккаг кæй нæу, рог санчъехтæ акодта царды фæндагыл. Чыз-
хатыр куырды, ахæм уац æм кæй фыссы, уый тыххæй. Фыстæг
мæ къухы артау сыгъди. Зыдтой йæ, мæ цуры чи лæууыд, уыдон
дæр. Лейтенант уыдта мæ къухы къонверт. Фæлæ йæ бон кæсын
нал уыд. Кастæн ын æз «йæ зынаргъы» фыстæг. Фыццагау æй
бирæ кæй уарзы, æнхæлмæ йæм кæй кæсы... Лейтенант æнусмæ
ныссабыр.

Мæнмæ цæмæндæр афтæ фæкасти, цыма йæ уарзаны æхсыз-
гон уац йæ цæсгомыл фыстæй баззад...

ÆНÆНХЪÆЛÆДЖЫ

...Уыдис цыппор æртыккæгæм аз. Къæваджын сæрды мæйтæй
иу. Украинаг хъæумæ хæстæг.

Изарæй мæм полчъы командир дæлбулкъон Шухин фæсидт
æмæ мын бабар кодта сæрмагонд хæс: фæсæмбисæхсæв разæй,

кьоппыты чи бадт, уыцы батальон раивын, рæстæгмæ уым æрфидар уæвын, цалынмæ æндæр æфсæддон хай æрвыст æрцауа, уæдмæ.

Æмбисæхсæв. Арв æмæ зæхх кæрæдзийы хойынц. Мæйдар. Цæсты къух атыссæн нæй. Цæуын тæнæг хъæды мæ батальоны разæй. Хæдивджытæ, штаб æмæ фыццагæм ротæйы командир мемæ. Арвыстам сгарджытæ размæ, ноджы нæ фæйнафæрстæм. Цæуæм, дзыппыдаргæ цырагъы рухсмæ картæйыл нæ развæндаг арæм.

Иу ран æрæнцадыстæм. Æрбаздæхтысты сгарджытæ...

Амынд ран акьоппыты хъуамæ уыдаиккой, боны хæстыты фæстæ ма уым сыхаг батальонæй чи баззад, уыдон. Иннæтæ æндæр ранмæ ацыдысты.

Алфамблаи сабыр. Мах, командиртимæ кæрæдзимæ бакастыстæм.

Цъыф... Лами... Цырыхъхъытæ донæй байдзаг сты, лæхъ-лæхъ кæнынц. Тагъддæр æрбынат кæнын хъуыд, дзаума ныллæмарын. Æмæ, кæд фадат фæуа, уæд акьоппыты сæр цатыртæ байтындызын. Кæм æрфæстиат кодтам, уым ныл хъуамæ исчи амбæлдаид. Фæлæ бынаты ничи разынди.

Афтæ ма, зæгъын, гыццыл фæлæуут, ам цæуылнæ исчи ис? – Иу лæппуйы мемæ айстон æмæ размæ цæуын. Хъуамæ мæхи цæстæй бæлвырд фенон....

Иучысыл куы ауадыстæм, уæд кæцæйдæр адæймæгты уынар цæуы. Кæсæм æмæ дзы иу акьоппы мынæг рухс.

Мæнæ куы сты, зæгъгæ, æз къухæй ацамыдтон мемæ чи уыд, уымæ, ам фæлæуу, зæгъгæ, мæхæдæг акьоппы смидæг дæн. Кæсын æмæ.... немьц цалдæрæй. Уыдон дæр донлæстытæй. Ай хорз хабар нæу, зæгъгæ, æваст фæфæстæмæ кодтон. Ничи мæм дзы ракасти, сæ къамæй хъазты кой кодтой, худтысты.

Ме ‘мбалы къухыл æнæдзургæйæ ахæцыдтæн æмæ фæстæрдæм фæтагъд кодтон. Загътон ын хабар – акьоппы кæрæй-кæронмæ немьцæгтæ уыдысты.

Мæ адæммæ бахæццæ дæн. Тагъд-тагъд хабар бамбарын кодтон æмæ уырдыгæй нæхи айстам. Æндæр ран æрфидар стæм хæстæг. Полчыи командирмæ хабар арвыстон.

Бардзырдмæ гæсгæ райсомæй немьцимæ схæцыдыстæм. Æрæрвыстой нын æххуыс дæр.

ТÆРСЫНЫ ТЫХХÆЙ

Хæсты тынгдæр цæмæй тарстæ, зæгъгæ мæ исчи куы бафæрсид, уæд зæгъин: атакæйæ – нæ, ныббырстæй – нæ.

– Уæдæ ма цы вæййы хæсты уыдонæй тæссагдæр?

Уымæн дзуапп раттыны агъоммæ иу хабар æнæракæнгæ нæй, кæд цыфæнды худинаджы хабар у, уæддæр...

Цæвиттон, мæ батальон бардзырд райста æвæстиатæй «Н»-ы хъæумæ ныббырсын. Æз фæсидтæн ротæйы командиртæм æмæ дзы алкæйы раз дæр æрæвæрдтон хæс. Алчи дæр сæ ацыди бардзырд æххæст кæнынмæ...

Уæд дын æнæнхъæлæджы мæ гуыбын куы сриссид... Худинаг. Згъорын хъæды кæронмæ. Згъоргæ-згъорын рон халын... хæлафы комдæл... Гъа, гъеныр фæфæстиат уон, зæгъгæ, афтæ дын арвыл цалдæр немыцаг хæдтæхæджы фæзынди... Згъалынц бомбæтæ мæнмæ хæстæг. Æ – мæ хæсгæ мæрдтæ! – хъуыды кæнын. – Цы ма уа худинагдæр ахæм заман фæмард, науæд фæцæф уæвынæй! Никæцы атакæйы, никæцы ныббырсты тарстæн фæцæф, йе фæмард уæвынæй афтæ, ныртæккæ куыд тарстæн...

Фæлæ мæ ныр куы фæфæрсынц, хæсты æппаты тынгдæр цæмæй тарстæ, зæгъгæ, уæд æнæмæнг мæ зардыл æрлæууы уыцы бон. Фæлæ йæ никæмæн схъæр кæнын...

ПОЛЧТЫ ТЫРЫСА

Хистæр лейтенантмæ уыди «Сырх тырысайы орден». Уыцы рæстæджы уый тынг кадджын орденыл нымæд уыд. Иуахæмы фадат фæцис æмæ дзы ракуырдон, цæмæй мын радзура Сырх Тырысайы орден кæм æмæ цæй тыххæй райста, уый. (Уый размæ иумæ нæ хæцыдыстæм).

Терехов мын ракодта ахæм хабар. Цыди мæлæтдзаг тох Ленинградмæ хæстæг. Нæ полкъ дæрæнгонд æрцыд. Уынгæг бон скодта сырхæфсæддонты чысыл къордыл дæр. Фæстагмæ ма баззадыстæм æртæйæ: æз (кæстæр лейтенант уыдтæн уæд), иу сырхæфсæддон æмæ санитар чызг. Аирвæзæн нын нал уыд. Мæ хæдоны мидæгæй мæ астæуыл тыхт уыд нæ полчты тырыса æмбæхст. Полкъ уæззау хæстыты дæрæнгонд куы ‘рцыд, уæд

æртæйæ æд тырыса хъæды æрдузы бамбæхстыстæм. Фæлæ нæ чысыл фæстæдæр немцыц бафипайдтой æмæ не ‘хсæн хæст стынг и. Ме ‘мбæлттæй иу фæмард, дыууæйæ ма баззæдыстæм. Нæ дыууæйæ дæр иу – санитар чызг – цæф. Немцыцæгтæ нæм дардæй хъæр кодтой: «Раттут уæхи». Мах иу сын топпæхстæй дзуапп радтам. Фæлæ мæнæ нæ алыфарс æртыхстысты. Риуымбæрц нæм цыдысты. Цы æрдузы уыдыстæм, уым акъоппы разынди бирæ гилдзытæ. Æхсæм. Æнæнхъæлæджы хъæдырдыгæй нæм æххуыс фæзынди. Полкъæй ма чи аирвæзт, уыдон махырда æрбафтыдысты. Сыхъуысти сæ пулеметты хъæр. Фæсыкк и знаг, æндæр ранмæ йæхи айста. Лæг нæм кæмкоммæ æрбацыди. Кæд разынд нæ полчъы командир. Æз чызджы сыстын кодтон. Æрлæууыдыстæм командиры размæ, æмæ фехъусын кодтон: «Æмбал командир! Полчъы тырысахæссæг кæстæр лейтенант Терехов!» Райхæлдтон тырыса æмæ йæм æй радтон...

Уый куы базыдта полчъы тырыса æнæхъæн у, уæд йæ цинæн кæрон нал уыд, фæхъæбыстæ нын кодта, стæй йæ адæмы æмраст слæууын кодта, ракодта нæ æд тырыса сæ размæ æмæ загъта:

– Цин кæнут, мæ хæлæрттæ! Нæ тырыса æнæхъæн разынд. Уый амонь: æгас у нæ полкъ, цæры. Йæ тырыса цы ‘фсæддон хайæн байсæфы, уый æфсæддон хай нал вæййы...

АТАКÆ

Уый уыдис 1941-æм азы сæрды Ленинграды облæсты горæт Старая Руссамæ хæстæг. Иу быдираг обауыл цы немцыц салдæттæ æрфидар, уырда æбырсын хъуыд. Уый размæ хъуамæ уырда нæ сармадзæнтæ æхстаиккой, фæлæ хæсты æдзух ахæм фадæттæ нæ вæййы.

Знаджы акъоппытæм ма иу дыууæсæдæ метры уыдаид, афтæ сыстын кодтон мæ ротæ. Æд дамбаца разæй цæуын. (Уагæвæрдмæ гæсгæ командир атакæйы хъуамæ фæсте цæуа. Фæлæ уый уагæвæрдмæ гæсгæ, æнæуи та...)

– Райгуырыæны сæраппонд! Сталины сæраппонд! – мæ дзыхы-дзаг хъæр кæнын.

Обау хъахъхъæнджыты пулеметтæ хъæхъхъаг куыйтау æмрæйд кæнынц... Нæмгуытæ нæ фæрсты къуыzzитт кæнынц... Иу дзы мæ тæккæ галиу хъусы цурты асыффытт ласта, аннæ

рахиз æхсæрфарсыл аныдзæвæгау кодта (æви мæнмæ афтæ фæкаст). Мæ фарсмæ уæвджытæй куы иу бахауы размæ, куы иннæ...

Ацы ран ма мын иу хъуыддаджы тыххæй æнæ зæгъгæ нæй. Атакæйы рæстæг, згъоргæ-згъорын, цæфæй чи æрхауы, уыдонæй ма йæ бон сдзурын кæмæн вæййы, уый хаугæ-хауын æнæмæнг кæны æлгъитгæ. Уырыссаг мадылгъыст... Искуы-иуæй фæстæмæ. Æз уый раиртæстон уый фæстæ атакæты дæр. Ахæм цау æрцыд мæхиуыл дæр. Æцæг æз ралгъыстон иронау... афтæмæй хаугæ не ‘ркодтон, ме уæхск мын асыгъта нæмыг æрмæст.

Ныртæккæ дæр цæугæ-цæуын тынг куы фæкæлын, мæхи куы ныццæвын, уæд исчи уа, ма уа мæ цуры – сирвæзы мæ æлгъыст.

Ноджы ма иу хъуыддаг – джебогъ кæй буары бауайы, уый йæ æрцахсы, фидар ыл ныххæцы. Уымæн æмæ йæ куыддæр раласай, афтæ адæймаг ахицæн вæййы.

БАФХÆРДЫ БÆСТЫ ХÆРЗИУÆГ

Цыппор æртыккæгæм азы Новосибирскы уæлдæр афицеры курсытæ фæуыны фæстæ нысангонд æрцыдтæн Сталинграды хæстыты архайæг 80-æм гвардион дивизимæ батальоны командирæй.

Сталинграды хæстыты фæстæ нæ дивизи бардзырд райста Тулæйырдем абалц кæнын иу фондзыссæдз километры фистæгæй. Уырдем поездмæ, уырдыгæй хæстмæ, æндæр фронтмæ. Араст стæм (зæгъæн ис адугъ кодтам), цæуæм полкъгай, батальонгай... Цæуын батальоны сæргъы æз дæр хæдивджытимæ. Уæлдæр командиртæ нæ цуры бæхтыл февзæрынц, чи та машинæйы æмæ нæ тагъд кæнынц. Ахæм балцы разæй цы батальон фæцæуы, уый хуыйны «авангард», фæсте чи вæййы, уый та «арьергард», алчи дæр дзы дзуапп дæттæг у йæ уавæрыл.

Æз астæуæй цæуджытыл нымæд уыдтæн. Дыууæ-æртæ сахаты æд хæцæнгæртæ фæдугъ кæныны фæстæ æфсæддонтæ тынг бастадысты. Иуæй-иутæ дзы бынтондæр иуварс ацыдысты æмæ фæсте зайын байдыхтой иугæйттæй, къордгæйттæй, фæстагмæ сбирæ сты, сæмхæццæ сты. Æз мæ батальон баурæдтон, æмбырд кæнын. Фæстæмæ æрбæстон стæм. Уыцы рæстæг полчы коммиссар дæлбулкъон Федоров мæ цуры февзæрд бæхыл. Цæхæртæ

калы. «Цæмæн ныффæстиат дæ?» – йæ хъæлæсы уаг фæбæрзонддæр кæнгæйæ фæрсы. Æз ын амонын, æнæджелбетт цыд чи кодта, уыдонмæ.

Уый мæм хъусгæ дæр нæ бакодта, фæлæ тызмæгæй бафиппайдта:

– Ды æнæмæнг æфхæрд баййафдзынæ! – Фездæхта йæ бæх æмæ размæ ныййарц.

Æз командирты цырды æрбамбырд кодтон, æмæ сын уавæры тыххæй цыбырæй радзырдтон. Ноджы сын ныффæдзæхстон, фæндагыл ма кæуылдæриддæр амбæлат иннæ батальонтæй фæсте чи баззад, уыдонæй – иууылдæр сæ иумæ æрæмбырд кæнут æмæ, нæ батальоны хæрз фæстæ куыд æмбæлы, афтæ слæугæйæ куыд цæуой, афтæ. Снысан сын кодтон командир дæр. Батальоны штабы хицау, хатыр ракургæйæ бафиппайдта, нæхи уавæр иуыл хæрзтæй куы нæ у, зæгъгæ. (Штабы хицау уый размæ æвдисæн уыд æз æмæ полчты комиссары ‘хсæн цы ныхас рауад, уымæн). Æз ын загътон: «Æххæст кæн бардзырд», ницыуал загъта уый.

Йæ мыггаг уыд Колесников, хистæр лейтенант. Тынг хъæбатыр лæппу уыд, стæй йæ хæстæ дæр итгæг хорз æххæст кодта. Уый фæстæ ног хæстыты куы фæцæф дæн, уæд мæ тохы быдырæй дæр уый рахаста.

О, хæдæгай. Ноджы ма иу-дыууæ сахаты куы ауадыстæм, уæд адæм бынтон бастадысты. Æрурæдтон батальон. Фынндæс минuty сын баулафыны æмгъуыд радтон. Ноджы мæ батальоны фæстæ цы салдæттæ æмæ командиртæ цыд, уыдон дæр (командиртæ дæр дзы фæзынд) цæсты фæныкъуылдмæ фæпырх сты. Сæ хъуылдæгтæ йеддæ бакодтой, сæ партизæнтæ сраст кодтой, цалдæр минуты аулафыдысты. Слæууын сæ кодтон. Фæсте чи цыд, уыдоны дæр (ротæйæ къаддæр нæ уыдысты). Æмæ бадомдтон, цæмæй сæ уæладарæс бахуызæн кæной, иууылдæр куыд æмбæлы, афтæ куыд цæуой, къах æмист кæной, мæнæ цыма раст парады цæуæм, афтæ. Йæ бон зарын кæмæн у, уыцы къорд та – заргæ.

Раиртæстон, æфсæддонтæй мæм иуæй-иутæ разыйæ, мидбылхудгæ кæй кастысты, уый. Комиссаримæ нæм цы ныхас рауад, уый, æнхæлдæн, кæрæй-кæронмæ се ‘хсæн хъус-хъус ацыд.

Араст стæм. Къах æмист кæнынц, раст цыма æцæгæй парады сты, уыйау. Æнæнхæлæджы, нæ батальоны цы зарæггæнæг уыди – сержант Жбанов, – уый куы ныццæлхъ

ласид «Три танкиста» æмæ йын куы базариккой иннæтæ дæр.

Æваст мæ сагъæстæ фæлыгъдысты... Сагъæссаг та куыннае уыдтæн, бардзырд нæ сæххæст кодтон, афонæй фæстæдæрма балц... Комиссары æртхъирæн...

Айрох мæ сты «бардзырд», комиссары «æртхъирæн»... Уæнг-рогæй батальоны сæргъы санчъех кæнын, мæ фæйнае фарс дыу-уæ хæдивæджы, ноджы штабы хицау...

Уалынмæ кæсын æмæ... мæ зæрдæ куыд нæ бауазал: фæзилæнæй куыддæр разындыстæм, афтæ нæ размæ чысыл цъæх нæу фæзгонды цалдæр инæлары, ноджы хистæр афицертæ. Сæ цуры цалдæр машинæйы.

Æз ныхъхъæр кодтон:

– Батальон, смирно! Равнение – направо!

Ауыдтон Кулики, хæсты размæ зындгонд маршал уыди. Цæугæ цæуын дарддæр зæгъын:

– Товарищ командующий! Первый батальон 232 гв. стр. полка, 80-ой гв. стр. дивизии вверенной Вам 4-ой Гвардейской армии следует к месту новой дислокации! Командир батальона...

– Æрлæууын кæн батальон! – æрвнæрæгау райхъуыст командæгæнæджы хъæлæс.

Æз æрлæууын кодтон батальон, раздæхтон ын йе ‘ргом инæлæрттырдæм æмæ цырды фæзылдтæн, фæлæ уæдмæ инæлæрттæ æмæ хистæр афицертæ сæхæдæг æрбацæйцыдысты. Æз сæм фæцæйзгъордтон, – бардзырд æххæстгонд æрцыд, зæгъгæ, фæцæйдзырдтон, фæлæ мæ Кулик йæ къухы амындæй фæурæдта æмæ тызмæггомауæй бафарста:

– Цал хæстоны баззад дæ батальонæй фæндагыл фæсте?

Æз хабар зыдтон æмæ бæлвырд дзуапп радтон:

– Иунæг дæр нæ, æмбал командæгæнæр!..

Уый хистæр афицерта æцамыдта, сбæлвырд кæнут, зæгъгæ. Уыдон ротæты, взводты уæлхъус цырды алаууыдысты æмæ, цалынмæ инæлар йе ‘мбæлттимæ цæуылдæрты ныхас кодта, уæдмæ фездæхтысты. Æз иуварс «кæрты бæхбæттæнау» лæууын, хъуыдыгæнæг мæ нæй.

Афицерты дзуаппы фæстæ мæн ногæй фæрсы командæгæнæг, ацы хатт фæлмæндæрæй...

– Дæ батальоны фæстæ, уыдон ды æрæмбырд кодтай?

– Афтæ æнæмæнг, æмбал командæгæнæр!

– Уæ балц дарддæр кæнут!

– Ис!..

Дыккаг бон, фæсаходæн корпусы афицертæн иу æрдузы уыдис æмбырдгонд. Уым ныхас цыди балцы фæстиуджытыл. Иуæй-иу командиртæ карз æфхæрд æрцыдысты. Систой дзы кæмæндæрты сæ пъягæттæ дæр. Кæсын æмæ азымджын кæй кодтой, уыдоны ‘хсæн разынди нæ полчы командир, дæлбулкъон Шухин æмæ комиссар Федоров. Куы зæгъын, канд уыдоны нæ ракодтой размæ. Зылынгæндтæ дзæвгар уыдысты. Æз хорзау нал фæдæн. Чи зоны, – хъуыды кæнын, – мæн тыххæй дæр сæм æрхауди ныхас. Фембæлдæн разамынд лæвæрдта æфсады командæгæнæг Кулик. Иууылдæр кодтой лæугæ.

Уалынмæ дын, хурбон арв ныннæрæгау, куы айхъусин:

– 232-æм гвардион полчы фыццаг батальоны командир... (Мæ мыггаг мын загъта, нæ, уый æмбаргæ дæр нал бакодтон).

– Выйти из строя! «Бабын дæ, хохаг», – хъуыды кæнын.

Санчъехтæ кæнын, къах зæххыл цæвын.

– Бегом! – айхъуыстон та...

Азгъордтон... фондз метры бæрц ма мæ куы хъуыд сæ цурмæ, уæд дзыхълæуд фæкодтон.

Куыддæр мæ къух мæ худмæ фелвæстон, фехъусын кæнон, зæгъгæ, афтæ мæ Кулик фæурæдта.

– Нæ хъæуы, комбат...

Аздæхта мæ афицерырдæм, æмæ (Ирон æмбисонд: «ды дæр ма мемæ куы фæуыдаис»). Æппæлын мæ байдыдта, гъи. Æмæ цы нæ загъта: уæ нæ цыд, уæ нæ уæлæдарæс, фæсте аззайджыты æрбаконд... æмæ ма раппæлыд суанг нæ зардæй дæр.

Æз комиссаримæ фемдзаст дæн... Диссаг, кæд ын федтон йæ мидбылхудт. Уæвгæ мæ батальон уый полкъæй нæ уыд. Уый фæстæ мын нæ полчы командир дæлбулкъон Ивухин, Сталин-грады хæстыты хъæбатыр, диссаджы арфæтæ фæкодта...

О, фæлæ та раздæхон фæстæмæ инæлæрттæ æмæ афицеры фæзмæ...

Цы йæ сусæг кæнон, командæгæнæг мæ æфхæргæ куы кодтаид, уæд мæ сæрыхъуын арц куыд сбадтаид, афтæ ныр дæр йе ‘ппæлæн ныхæстæй дæр мæ сæрыхъуын арц сбадт.

4-æм гвардион æфсады командæгæнæг Кулик йæ цонгæй сахат рафтыдта æмæ мын æй уым адæмы ‘хсæн балæвар кодта.

Чи зоны, хиппæлойау рауад ацы таурæгъ, фæлæ æцæгæй куыддæриддæр уыд, афтæ йæ ракодтон...

Сахат ныртæккæ ис Къостайы номыл литературон музейы. Фыст ыл: «Комбату Кайтову С. Т. от командарма Кулика. Август. 1943 г».) Æвæрд у ме ‘ннæ хæрзиуджытимæ. Йæ фыццаг бонæй фæстæмæ хаст æрцыд мæ «Личное дело»-мæ иннæ хæрзиуджытимæ.

Ордентæ райстон Украинæйы, Курскы хæстыты, фæлæ ацы хæрзиуæгæн уыдонæй къаддæр аргъ нæ кæнын.

УÆЛДÆФОН ХÆСТ

Размæ абырсыны агъоммæ акъоппы æнхæлмæ кастыстæм. Нæ хæдтæхæг нæ сæрмæ бæрзонд арвы кæцæйдæр фæзынд. Æваст йæ алыварс знаджы фондз хæдтæхæджы февзæрди. Махон фæраздæр. Йæ фыццаг фехстæй иу хæдтæхæг йæ фæздæг калгæ зæхмæ ныффардæг. Дыккаг æй куыд æрбацæйæхста, афтæ махон йæхи фæсайдта, фæсыффытт ласта иуварс æмæ немьцаг хæдтæхæджы фæстæ февзæрд. Æхсы йæ. Æхсынц ын йæ хæдфæстæйæ йæхи дæр. Æвæццæгæн, фæцæф тæхæг. Иуцъус фæсыкк. Йæ разæй цы хæдтæхæг уыд, уый фæиуварс – алыгъд, мигъты аууон фæци. Иннæтæ суыдтæлæй кодтой махоны. Атыдта йæхи æмæ арвы цъæхмæ сфардæг. Куыддæрæгъдауæй йæ сурджытæй иу йæ разæй фæци æмæ йыл, æвæццæгæн, нæ хæдтæхæг йе ‘ппæт гилдзытæ дæр схардз кодта... Æрæппæрста йæ. Иннæ æртæ хæдтæхæджы йæм сæ ных сарæзтой. Йæ фæрсты ратæх-батæх кæнынц. Бамбæрстой, гилдз æм нал ис, уый æмæ йæ алфамблай судзгæ æрттиваг нæмгуытæй тæрсæн æхст кæнынц – базыртæй амонынц: нæ фæдыл цу, науæд дæ æркъуырдыстæм. Тæхæг афæлвардта ратæхын иуварс – нæ бафтыд къухы. Дыууайæ йæм хæстæг-хæстæг æрбатахтысты фæйнæрдыгæй, йе ‘мтахт кæнынц, æвæццæгæн ын йе ‘дыхдзинадыл худынц, гилдз нал и, зæгъгæ. Тæхæг, рахизмæ йæхи фехста, уый фæстæ фехста йæхи галиумæ. Дыууæ хæдтæхæджы дæр скъуырдта. Зæхмæ фæтахтысты, сæ пиллон калд. Фæйнæрдæм фæтахтысты мах хæдтæхæджы пырхæнтæ дæр. Йæ иу базыр фæззыгон сыфтæрау узгæ-узгæ нæ акъопмæ хæстæг æрхаудта.

ЗА СТА... ВИЛИ!

Нæ батальоны командиртæй иу тынг хъазаг уыд, анекдоттæ дзураг. Стæй хуымæтæджы анекдоттæ дæр нæ. Мах дæр-иу ын хъазгæйæ дзырдтам: «Ма кæн, аласдзысты дæ!» Æнæуи уыди тынг хъæбатыр. Хæрзиуæг ма кадавар куы уыд, уæд уымæ уыди Сырх Стъалыйы орден æмæ майдан.

Иу изæр æй полчты сæрмагонд хайад, «особый отдел» кæй хуыдтой, уый кусджытæ семæ акодтой æмæ дзы дыууæ боны ницы хабар уыд.

Мах, æгас батальоны командиртæ дæр сфæнд кодтам полчты разамындмæ бацæуын, йæ сæрыл сдзурын. Полчты командир ын йæхи дæр хорз зыдта æмæ, хабар йæ хъустыл куы ‘рцыд, уæд архайдта хъуыддаг базоныныл. Сæрмагонд хайады кусджытæ сæхи афтæ дардтой, цыма æппындæр никайы раз лæвардтой дзуапп сæхи уæлдæр кусджыты йеддæмæ.

Ныхæстæ дардыл ацæуынц, фæлæ нæ полчты командиры къухы бафтыд йе ссæрибар кæнын, полчты командир дзырд-дзæугæ командир уыд, Советон Цæдисы Хъæбатыр.

Уый фæстæ рахъæр-рабæрæг, нæ афицеры нын цæй тыххæй баурæдтой, уый: анекдотты тыххæй. Уымæй дæр цавæр анекдоттæ. Зæгъæм, хæдтæхæджы немцымæ тæхыс исты сæрмагонд хæс æххæст кæнынмæ... десант. Бынæй – немцы. Уынынц дæ. Хæдтæхæджы демæ – уæлдæр командир. Куынаг агæпп кæнай, уæд дæ фехсдзæни, тæппуд дæ, зæгъгæ. Куы агæпп кæнай, уæд та дæ немцыгаг фехсдзæн. Куыд ис ахæм уавæры аирвæзæн, цæмæй дæ уæле дæр ма амарой æмæ бынæй дæр? Ахæм заман, дам, (хæдтæхæгæй гæпп кæнгæйæ) ныхъхъæр кæн – За «Ста...» иннæ ныхæстæ хæдтæхæгмæ нал хъуысдзысты. Командир фенхæлдзæн «За Сталина!» Куыддæр хæдтæхæгæй фæхицæн уай, афтæ хъæр кæн... «вили» æмæ дæлæмæ хъуысдзæни «Заставили!» Æмæ æгасæй баззайдзынæ.

АДЗАЛЫ ÆМÆ МАДЗАЛЫ ФÆНДАГЫЛ

1943 аз. Сырх Æфсад хъуамæ бахызтаид Днепры доны сарты æмæ дарддæр дæрæнгæнгæ цыдаид фашистон æфсæдты. Стыр дон размæбырст тынг къуылымпы кодта. Немцы алы рæтты æрфидар

сты Днепры хурныгуылæйнаг фарс. Сармадзантай æхстой. Сæ хæдтæхджытæ нæ сæрма сæ зилахарæй не ‘нцадысты. Донмæ, стæй уымæн йæ хурыскæсæйнаг фарсмæ бомбæтæ згъæлдтой, фалæрдæм ахизын нæ уагътой. Изæрæй бардзыр райстон – боныцъæхтыл хъуамæ Днепры сæрты иннæрдæм ахизон ме ‘фсæддонтимæ. Сарæзтам ленкгæнæн фæрæзтæ, бабастам кæрæдзиуыл бæлæсты лыггæтæ. Скодтам схойæн хъилтæ. Пæлæзтæй бахуыдтам голлаггæндтæ, хъæмп, хос æмæ хус фæсал сæ ныннадтам, ноджы афтид боцкъатæ, фæйнаджытæ. Сарæзтам цыппар ахæм ленкгæнæны. Дыууæ разæй куыд цæуой, дыууæ та – иу дыууиссæдз метры фæстæдæр.

Фæсæмбисæхсæв. Дыккаг сахат. Æхсæвы тары æнæуынæрæй доны былæй аленк кодтой фаллаг фарсмæ, ныхасгонд куыд уыдысты, афтæ – дыууæ разæй, дыууæ фæсте, фæйна иуы та сæ фæрсты.

Æз, штабы хицау æмæ ма æртæ салдаты бадæм иу бæлæгъы. Скъæрдджытæ архайынц сæ тых-сæ бонæй фæтагъддæр кæнын. Суанг ма къухæй дæр. Æххуыс кæнæм мах дæр. Фæлæ нæ уæддæр дон дæлæмæ-дæлæмæ ласы. Йæ астæумæ йын бахæццæ стæм. Фаллаг фарсæй немыц арвмæ фæд-фæды цалдæр урс ракеты суагътой. Алфамблай бонау ныррухс. Ныр уæлдай нал уыд. Тагъд кæнæм, фæлæ. Минометтæй нæ æхсын байдыдтой немыц. Æхсынц фалæмæ нæхи сармадзанта дæр. Бæстæ гуыпп-гæрах сси. Бæлæгъты алыфарс дон хæрдмæ хауы. Мæнæ дзы иуæн йæ тæккæ фарсмæ нæмыг фехæлд, бæлæгъ фæфæлдæхт, доны уылæнтæй салдæттæ фæдæлдон сты, сзындысты фæстæмæ. Архайынц фæлдæхт бæлæгъ æрцахсыныл. Æрцахстам æй. Фехæлд та сæ цуры сармадзаны нæмыг. Цалдæр салдаты доны бынмæ аирвæзти, чи мард, чи цæфтæй. Дыууæ лæппуйæ уæлдон аздадысты, бæлæгъ адард. Иннæтæ сæм æххуысмæ тындзынц. Цы бæлæгъ сæм æрбахæстæг, уымæн минометы нæмыг йæ тæккæ астæу сæмбæлд æмæ йæ фæркгай фæйнæрдæм фæхаста. Чи дзы бадт, уыдон иууылдæр фæдæлдон сты.

Кæсын, алфамблай доны цытæ цæуы, уымæ. Размæ тындзæм. Немыц ракетты баст суагътой. Парашютгондыл æрцауындзæг æмæ рухс нал æмæ нал хуыссы. Æрцыд ныл стыр зиантæ. Базади ма нæ дыууæ бæлæгъы, уыдонæй иу, мах кæм бадтыстæм, уый. Фæхæццæ кæнæм доны фаллаг фарсмæ. Немыц æхсынц минометтæй, нæ ныл уайы...

Доныбылмæ бахæстæг стæм... цалдæр метры ма. Æртæ

лæппуйы æристой пулемет. Дон арф нал у, фæлæгæрдыңц дзы. Дыууæмæ пулемет, æртыккагмæ гилдзхæссæн дыууæ кьоппы. Цыппар немыхаджы доны фаллаг фарс фæзынди. Гъа, ныр æхсын райдайой, афтæ сыл ме ‘мбæлттæ пулеметæй, топпæй, автоматæй ихуарæгау ныккодтой. Цыппарæй дæр доныбыл сæ мæлæт ссардтой. Доныбылмæ пулеметимæ чи баирвæзт, уыдон уайтагъд чысылгомау уæлкъуыпп бацахстой. Æхсынц.

Æвиппайды та немых минометтæй æхсын байдыдтой. Ацы хатт комкоммæ æхсынц, æз æмæ штабы хицау кæм бадтыстæм, уыцы бæлæгъ. Минæты срæмыгъды фæстæ нæ уылæнтæ фæцæйфæлдахынц. Бирæ нæ нал хъæуы фаллаг фарсмæ, хъæддауы бæндæны бæрц ма, фæлæ... Уылæнтæ нæ иуварс фæхæссынц. Доны фале, – схизæн кæмæ нæй, ахæм бæрзонд был. Йæ хæдрæбын – байбын. Къуырф. Сыхъуыст немыхы минометы нæмыджы æхситт. Фæхъус. Стæй, нæ тæккæ цур фехæлд. Бæлæгъ фæфæлдæхт æмæ йæ цæугæдон аскъæфта. Штабы хицау фæмард, фæдæлдон.

Доны куыд февзæрдтæн, уый нæ базыдтон. Кæсын... Алфамблай никæй уынын. Ленк кæнынмæ цас дæсны уыдтæн, мæ къæхтæ æмæ мæ къухты змæлдæй мæхи бынмæ ласын нæ уадзын. Мæ алфамблай бæлæгъы сæстытæ, худтæ, цыдæр дзаумæттæ уæлдон. Иу змæлæг дæр цæст нæ ахсы. Архайын исты хуызы доны фаллаг фарсмæ баирвæзыныл. Къахæй, къухæй... Размæ мын ницы æнтысы. Фæхæццæ кæнын уæддæр иннæ фарсмæ, кæд мæ дæлиау ахаста, уæддæр. Фæлæ уый циу? Бæрзонд был. Къардиу. Къуырф. Тындын æм уæддæр.

Байбынмæ баирвæзтæн. Мæхи дæлæмæ нæ уадзын. Иу уынд акодтон уæлиау уæлбыл ме ‘фсæддонтæй иу-цалдæры доны фаллаг фарс. Хъæр фехъусынмæ æгæр дард сты. Немыхимæ тох саматой. Амæлттæ та кæнын. Феввахсдæр дæн доны былмæ. Мæ къухы байбынмæ баирвæзын бафтыди. Мæ зæрдæ бамæгуыр. Доны былмæ схизынæн ницы фадат и – æмхæрд, бæрзонд æмæ къуырф. Архайын сбырыныл. Мæ хъарутæ мыл гадзрахатæй цæуын байдыдтой. Талынг арвмæ кæсæгау доны уæлцъармæ кæсын. Ме ‘мбæлттæй уым бирæтæ. Цы лæппутæ фесæфт!..

Мæ дæс æнгуылдзы лами къулы нытътъыстон. Мæхиуыл схæцыдтæн. Ноджы уæлдæр. Схæцыдтæн та мæхиуыл, ныссагътон та ме ‘нгуылдзтæ иу къæпхæн уæлдæр. Схæцыдтæн та мæхиуыл, лами æрлæзæрд æмæ фæстæмæ доны мæ хъуырма аныгъ-

уылдтæн. Слæууыдтæн та, сивæзтон мæхи, хæстулæфт кæнын, мæ хъару, мæ тыхтæ æмбырд кæнын ногæй. Æрмæстдæр мæ метры æрдæг сбырын хъæуы байбын къулыл, æмæ уæд дыууæ къухæй доны былмæ сæххæсдзынæн. Стæй исты амæлттæ кæнин... Фæлварын та ногæй. Сивæзтон мæ къухтæ, ныссагътон та дæс æнгуылдзы байбыны лами къулыл ацы хатт æндæр рæтты. Сæлвасæгау кодтон мæхи. Галиу къухæй къулыл ныффидар дæн, рахизæй уæлдæр æвналын. Ныффидар кодтон рахиз къух дæр, къæхтæ къулыл быцæу агурынц, фæлæ нæ ахсынц. Иучысыл ма, иу уыдисн, æмæ уæд уæлбылмæ сæххæсдзынæн. Бынтондæр ныууæззау дæн. Улæфт мын нæ фаг кæны. Ау, донмæ та фæстæмæ ныххаудзынæн? Фæлæ диссаг! Уый циу? Къæхты бын цыдæр æнцой. Цыма мыл дæлдзæхæй схæцыдæуыд. Чи зоны, мæ зонд мæхи бар нал у, æмæ мæм афтæ кæсы. Уæддæр уый цы уа? Къæхты бын хъæд? Нæ! Фембæрстон. Адæймаг! Мард. Уылæн къулыл йæхи куы ныццæвы, уæд мард æфсæддон дæр мæныл уæлдæр схæцы. Æнæбауырнинаг хабар, æнæрцæугæ цау. Мард æфсæддон мын «æххус кæны». Тыхамæлттæй уæлдæр сбырыдтæн. Фæхæст дæн хъæбæр сыджыты къуыбæрттыл. Мæ рæмбынкъæдзтыл æрæнцой кодтон, зæрдæ фæрухс. Ныр мын тас нал у. Иучысыл аулæфыдтæн æмæ та мæ тых-мæ бонæй мæхи сивæзтон. Фæуæлбыл дæн. Бастадтæн. Хæстулæфт кæнын. Фæлæ уæртæ мæ адæм... Мæ адæмæй ма чи баззад, уыдон... Тох... Фæтагъд сæм кодтон...



АРВИСТОН

ЦИТАТАЕТÆ, АФОРИЗМТÆ

* * *

Сæрибары ныхмæ чи дзуры, уыцы адæм бæрцæй фылдæр сты. Сæрибарыл чи тох кæны, уыдон та – къаддæр. Æмæ цас раст у, бæрцæй къаддæр чи у, уыдонæй цагъартæ куы саразай, уæд? Æнæгуырысхойæ растдæр уыдзæни, бæрцæй къаддæр, фæлæ сæрибарыл тохгæнæг рæстудтæ фылдæр адæмæн (иннатæй сæхи хуызæн æлгъаг цагъартæ скæнынмæ чи тырны, уыдонæн) уынаффæгæнæг куы уой, уæд. Йæ сæрибар бахъахъхъæнын йæ ахсджиагдæр нысан кæмæн у, уыдон хъуамæ тох кæной, сæ ныхмæлауджытæ цасфæнды куы уой, уæддæр.

*Джон Мильтон (1608–1674),
англисаг поэт*

* * *

Адæймаг-иу паддзахадæй зæххон дзæнæт саразын куы афæлвæрдта, уæд-иу уыцы паддзахадæй рауади зæххон зындон.

Фридрих Гельдерлин

* * *

Адæм фидауц, аивад кæм уарзынц, кæм сыл аудынц, генийæн аккаг аргъ кæм кæнынц, сæрибар комулæфтау алцыдæр нывыл цы бæстæйы у, уым æвзонг зонд йæ къабæзтæ парахатæй ауадзы, хицæй буц уæвыны миниуджытæ айсæфынц. Уым зæрдæтæ сты сыгъдæг, уæздан, æмæ адæмы стыр ныфсæй райгуыры геройтæ. Ахæм адæмæн сæ бæстæ свæййы æппæт адæмты райгуыраен бæстæ, æмæ йæм æцæгæлон куы ‘рбафта, уæд ын хъуамæ æхсызгон цæуылнæ уа! Фæлæ йæ поэттæн аргъ кæм нæ чындæуы, удты авналæнтæ ссæст кæм цæуынц, уым, оххай-гъе, царды цинаен йæ кой, йæ хъæр дæр нал вæййы. Æмæ Зæххыл царыны бæсты адæймаг йæхицæн равзарид æндæр цавæрфæнды планетæ дæр. Ахæм бæстæйы адæм свæййынц дурзæрдæ, æнæуаг, афтæмæй гуыргæ та æнæаппай, сыгъдæгæй ракаенынц. Фæлæ сæм куыдфæстæмæ цагъары миниуджытæ фæзыны. Æфсарм нал вæййы, æгъдæуттæ, фæтк фехæлынц. Адæмæн сæ

зонд ныггалиутæ ваййы, æхца æмæ исбоныл хæлæф кæнгæйæ,
сæ фидæныл сагъæсгæнгæйæ, сæ зонд фæцæуы. Бонтæ, азтæ
фарн нал фæхæссынц, фæлæ тас. Гъемæ Адамы цотæн сæ хуы-
цæуттæ дæр лидзæг фæваййынц.

Уæд, уæууай, уæууай, æцæгæлон адæймаг дæр, уыцы
бæстæйæ фыдæнхæлæй, йæхи иуварс айсы. Фæлæ æртæ хатты
æлгыст та, мæнæ мæнау, æрхæндæджы амæддаг свæййы, æнак-
каг адæмы ‘хсæн цæргæйæ дзы рауайы гæвз, зыбыты мæгуыр!

Фридрих Гельдерлин (1770–1843),
немыцаг поэт

* * *

Æндæрхуызон чи хъуыды кæны, уыдонæн гуымиры хуызы
сæ бартæ ис, хицæн адæймаджы амонд мацæмæ дар – ахæм
бындурыл амæд у коллективизмы фæтк, æмæ йæ фæстиуджытæ
адæмы æркæнынц зауаты уавæрмæ.

Фридрих Хайек,
нырыккон англисаг философ

* * *

Æппындæр макæмæй мацы курут. Иу адæймагæй дæр макуы
мацы курут, уæлдайдæр уæхицæй тыхджындæр чи уа, уыдонæй.

Михаил Булгаков

* * *

Æрдзон зонд сæры паддзах у, ахуыры зонд та сæры уазæг у.
Æрдзæй дæм зонд куынæ уа, уæд ахуыры зонд сæры бирæ нæ
фæстиат кæны.

Мысыкаты Мæхæмæт, *медицинайы фыццаг
ирон профессор, æхсæны кусæг*

* * *

Хуыцау нæ æнæ мах æххуысæй сфæлдыста, фæлæ нæ ирвæ-
зын æнæ мах æххуысæй нæ фæкæндзæни.

Блез Паскаль

* * *

Адæймаджы хъуыдыйæ сæрибардæр а дунейыл ницы ис.

Дэвид Юм

ФЫДЫЗГЪÆЛ ХÆРЫН ТÆРИГЪÆДЫЛ НЫМАД У

1.

Грекъаг зондылæг Пифагор фыдызгъæл нæ хордта. Йæ цар-ды хабæрттæ йын фыста Плутарх, æмæ уый куы бафарстой, Пифагор дзидза цæуылнæ хордта, зæгъгæ, уæд фыссæг дзуапп радта: Пифагор дзидза йæ дзыхмæ кæй нæ иста, уый мæм диссаг нæ кæсы. Диссаг, дам, уый у, æмæ ныртæккæ адæмæн хор, халсартæ, дыргътæ парыхатæй ис, афтæмæй цардæгас цæрæгойты кæй æргæвдынц æмæ хæрынц.

2.

Суанг рагзамантæй фæстæмæ зонджын лæгтæ адæмæн дзырдтой, цæрæгойты фыд ма хæрут, цæрут зайæгойтæй, зæгъгæ. Гъе, æрмæст сæм ничи хъуыста æмæ хордтой фыдызгъæл. Фæлæ ныры дуджы дзидза хæрын тæригъæдыл чи нымайы, уыдоны нымæц кæны фылдæрæй-фылдæр.

Мах дис кæнæм, адæймаг адæймаджы фыд кæй хордта, ууыл. Ахæм хабæрттæ ныр дæр ма ис Африкæйы. Фæлæ рæстæджытæ рацæудзæн, æмæ адæм дис нал кæндзысты, цæрæгудты кæй мардтой æмæ хордтой, ууыл.

3.

Дæс азы дæргъы дын дæхицæн дæр æмæ дæ сабитæн дæр хъуг æхсыр лæвæрдта, фыс дæ хъуынаы хъарм дардта уазæлтты. Уый тыххæй сын ды та цы хорзы бацыдтæ? Сæ сæртæ сын ахауын кодтай æмæ сæ бахордтай.

4.

Зыд-иу куына кæнид, уæд иунаг маргъ дæр къалатийы нæ бахауид. Уæцъæфы аххосæй фыдбылызы амæддаг свæййынц адæм дæр. Уæцъæфы аххосæй рæхыстæй баст æрцæуынц къухтæ, къæхтыл та хъадамантæ бачындæуы. Уæцъæфы коммæ чи кæсы, уый иудадзыг дæр у цагъар. Кæд дæ сæрибар уæвын фæнды, уæд уал дæ уæцъæфæй дæхи ссæрибар кæн. Тох кæн йемæ. Хæр, удæхцон цæмæй райсай, уый тыххæй нæ, фæлæ де стонг цæмæй басæттай, уый тыххæй.

Саадимæ гæсгæ

5.

«Ма амар», зæгъгæ, Библийы уыцы фæдзæхст канд адæймаджы марынмæ нæ хауы, фæлæ, зæххыл цыдæриддæр царæгудтæ ис, уыдонмæ. Æмæ уыцы фæдзæхст адæймаджы зæрдæйы Библийæ дæр раздæр фыст æрцыд.

6.

Царæгойтæн тæригъæд кæны хæларзæрдæ адæймаг. Фидарæй зæгъæн ис: царæгойты чи ‘фхæры, уыцы адæймагæн хæларзæрдæ схонæн нæй.

Шопенгауэрмæ гæсгæ

7.

Де ‘фсымæрмæ дæ к’уых макуы сис, а дунейыл цы царæгудтæ ис, уыдон туг дæр макуы кал – адæмæй зæгъай, хæдзарон фосæй зæгъай, сырдтæй зæгъай, мæргътæй зæгъай – уæлдай нæу. Кæмдæр дын дæ зæрдæйы арфы табуыг æрвон хъæлæс фæдзæхсы: туг ма кал, уымæн æмæ туг цард у, цардæн та мæрдтæй фæстæмæ раздахæн нæй.

Ламартинмæ гæсгæ

* * *

Идеал у фæндагамонæг стъалы. Æнæ уый чердæм цæуай, уый нæ базондзынæ. Чердæм цæуай, уый куынæ зонай, уæд та цард нæй.

* * *

Алы адæймаг дæр уынаффæтæ кæны, фæлæ иу дæр нæ зоны, изæрмæ ма фæцæрдзæн, æви нæ.

Лев Толстой

ПЕТР ВЯЗЕМСКИЙЫ БЛОКНОТÆЙ

* * *

Денис Давыдов мын дзырдта, Растопчин, дам, Карамзины атаман Платовимæ куы зонгæ кодта, уæд атаман нузæны ром æркодта æмæ загъта: «Æхсызгон мын у нæ базынд. Æз дам,

фысджыты кæддæриддæр бирæ уарзтон, уымæн æмæ иууылдæр расыггæнджытæ сты».

* * *

Поэт Дмитриев станцæйы сæмбæлд иу ахст лæгимæ – йемæ уыд жандармерийы афицер. Дмитриев афицеры афарста, ацы лæджы, дам, Сыбырмаæ цæй тыххæй хæссынц.

– Бæлвырд æй нæ зонын, – дзуапп радта афицер, – фæлæ цыма халеры фыдгойтæ кодта.

* * *

Уæрæсе раджы уыди варягты колони, ныр та – немцы. Сæйраг сахартæ дзы сты Петербург æмæ Сарепта. Хъуыддаджы гæххæттытæ дзы арæст цæуынц немцагау, уæлдæр бынатты чи бады, уыдон дзурынц францагау, товартæ дзы уæй кæнынц æмæ æлхæнынц уырыссаг æхцатæй. Уырыссаг æвзаг æмæ уырыссаг къухтæ та хъæуынц æрмæст сау куыстытæн.

* * *

Б-йы зæрдæмæ нæ цыди, йе ‘нæниздзинады тыххæй йæ кæй фарстой, уый. «Низты кой мын ма кæнут, – дзырдта Б. – Уый тыххæй мын ис дохтыр æмæ маæ арæх абæрæг кæны. Æз та йын алы аз дæр фидын 600 сомы».

* * *

Кæддæр чидæр хъазгæмхасæнты загъта: «квасный патриотизм». Æмæ йæ адæм дзыхæй-дзыхмæ айстой. Ахæм патриотизмы тæссагæй ницы ис. Фæлæ ма зонæм «сивушный патриотизм» дæр. Уый емынæйæ фыддæр у. Хуыцау нæ дзы бахизæд! Маргхæстæ нозтæй уæлдай нæу: зонд дзы ныссаджилтæ вæййы, зæрдæйы бæсты риуы нывæрдæуы дур... Адæймаг фæстагмæ йæ сæрæн нал вæййы, низы уацары бахауы... Ис политикон æмæ литературон сивухæ – уый та бынтон æбуалгъ низ у.

* * *

Нæ поэтгæндтæй иу фыста: «Стихи мои, обрызганные кровью». «Евæццæгæн, автор ацы рæнхъытæ куы фыста, уæд йæ фындзы туг калди», – загъта Дмитриев.

* * *

Г. (хæдзары хицау уазæгæн): Хорз сæн уарзыс?

А.: Бæгуыдæр уарзын.

Г.: Мæ ныккæнды диссаджы сæн и, фыдæлтæй нырмæ чи лæууы, ахæм. Иннæ хатт мæм уазæгуаты куы 'рбацауай, уæд дæ хорз фендзынæн уыцы нозтæй.

А.(æрхæндæгæй): Æмæ ма каст цæмæ у, иннæ хатмæ ма йæ цæмæн æргъæвæм?

* * *

Ермоловы иу инæлары тыххæй фарстой, хæсты йæхи куыд равдисы, цавæр у, зæгъгæ.

Ермолов дзуапп радта:

– Æфсæрмыгæнаг у.

* * *

Н.: Нæ зонын, уыцы лæгæн Хуыцау йæ тæригъæдтæ ныббардзæн, æви нæ. Фæлæ йæхæдæг чысыл æрæхснырсты фæстæ дæр Хуыцауæн æвзæртæ ныдздзуры.

* * *

Æз цыдæртæ ныффыстон «Кавказæг уацайраджы» тыххæй... Зын мын у, Пушкин йæ уацмысы фæстаг рæнхъытæ туджы кæй сæвдылдта, уый. Чердыгон геройтæ сты Котляревский æмæ Ермолов?

Как черная зараза,

Губил, ничтожил племена...

Æвирхъау митæ кæй кодта (Котляревский), уым раппæли-нагæй цы ис? Ахæм кады койтæ хъусгæйæ адæймаджы туг нылæууы, сæрыхъуын арц сбады. Хæххон адæмтæм рухс куы хæссиккам, уæд уыцы фарны хъуыддагыл зарджытæ фыссæн уайд. Поэзи лæгмарты, сæркъуырты æмцæдисон нæу. Политикты, чи зоны, уыдæттæ хъæуынц, æмæ сын истори тæрхонгæнæг уыздæни – раст уыдысты æви нæ. Фæлæ поэт хъуамæ йæ гимнты лæгæргæвдджытæй ма 'ппæла. Мæнæн хъыг сты Пушкины стауæн ныхæстæ: йе 'нахъион цин у хуымæтæджы анахронизм. Ноджы ма мын зын уый у, æмæ фæстæдæр уац куы фыссон, уæд дзы ацы койтæ скæнæн ницы хуызы уыздæни. Нæ чырыстийæн кувæг ценсортæ мын мæ адæймагуар-

зондзинад æмæ æфсарм рахондзысты тохмæсидæг хæйрæдж-
джын адæймаджы миниуджытæ.

АНЕКДОТТÆ

* * *

Хæрæджы бафарстой: «Сынæр цæуылнæ цæгъдыс?» Хæрæг
сын дзуапп радта: «Сынæр цæгъдын куы райдайон, уæд фæ-
хуыздæр уыдзынæн, уый куы зонин, уæд бæргæ бавналин уыцы
куыстмæ».

* * *

Иу моймæдзыд ус хъаст кæны йе ‘мбалæн:

– Мæ лæг мæ алы бон цæй тыххæй нæмы, уымæн ницы ‘мба-
рын. Гæртæ йын æхсын, иту æвæрын, хæринаг кæнын, уæттæ
сыгъдæг дарын, сабитæм кæсын.

– Æддæхъус дæ, мыййаг, ома уарзæттæ дарыс?

– Ома уый тыххæй нæмын хъæуы?

* * *

Ленин хъазаг лæг уыди. Куы схицау, уæд зæхкусджытæн
зæрдæ бавæрдта, зæхх, дам уын ратдзынæн. Фæлæ сæ фæсайда-
та – мисхалы бæрц дæр дзы никæмæ ницы æрхауди. Фæлæ
зæхкусджытæ дæр къаддæр хъазæгой нæ уыдысты. Уымæ гæсгæ
фæтæгæн 92 азы дæргъы зæххæй хай нæй.

АМЕРИКАГ ЮМОРАЙ

1. Дыууæ хæрæджы

– Байхъус-ма, Джон, иу хабар дын ракæнон. Цæугæдонæн
йæ иу фарс – хосы æмбатъæ, йæ иннæ фарс та – хæрæг. Цæугæ-
дон у уæрæх, йæ сæрты хид нæй, хæрæджы бон баленк кæнын
нæу. Уæдæ куыд хъуамæ баирвæза хосмæ? Бахынц-ма ахæм
хынцинаг!

– Мæ бон нæу.

– Хæрæджы бон дæр нæ уыд.

2. Зæхкусæг æмæ рувас

Магуыр зæхкусæг хъæды фæцæйцыд æмæ хæрхæмбæлд фæци рувасы: дурыл тымбылæй хуыссыди хурмæ, уыди фынай. Зæхкусæг æй куы ауыдта, уæд дисæй амард æмæ йæхицæн дзуры:

– Мæнæ цы рæсугъд у, мæнæ! Ныртæккæ йæ рацахсдзынæн, йæ царм ын базары æрбауæй кæндзынæн. Цы ‘хца дзы райсон, уымæй кæрчътæ балхæндзынæн. Кæрчътæ мын æйчътæ æфтаудзысты, æмæ, куадзæн куы ‘рцæуа, уæд не ‘фсин æйчътæ хъулон-мулон сахордзæни. Мæ сабитæн æхсызгон куыннæ уыдзæни? Фырцинæй æмдзæгъд кæндзысты!

Зæхкусæг йæхæдæг дæр йæхи нал баурæдта æмæ æрæмдзæгъд кодта. Рувас фехъал æмæ хъæды тарфмæ лыгъд радта.

3. Хиндæр чи разынди

Нартхоры хуымы цардысты рувас æмæ уасæг. Рувас цуан кодта, уасæг та нартхоры гагата уыгъта. Иуахæмы уасæг афтæ, рувас, æз, дам, дæуæй хиндæр дæн. Рувас дæр цæхгæр ныллæууыди, мæнай хиндæр æмæ кæлæндæр а зæххыл нæй, зæгъгæ. Гъемæ дын ерысы куы бацæуиккой. Иуахæмы рувас кæсы æмæ уасæгыл сæр нал и. Йæ базыры бын æй бакодта, рувас та афтæ банхъæлдта, чидæр ын æй ахауын ласта, зæгъгæ.

– Гъей, мæ хæлар! – хъæр кæны рувас. – Дæ сæр дын чи акъуырдат?

– Ахсæв бæрæгæхсæв уыдзæн, – дзуапп радта уасæг. – Гъемæ мын мæ ус мæ сæр айста, ныхсон, дам æй æмæ куывдмæ рæсугъдæй бацæуай.

«Мæн дæр афтæ бакæнын хъæуы», – йæхинымæры загъта рувас. Сæхимæ дын куы араст уайд æмæ йæ усмæ куы бадзурид:

– Тагъд мын мæ сæр акъуыр! Ахсæв бæрæгæхсæв уыдзæн æмæ мын мæ сæр ныхс, хорз æм бази!

Ус йæ коммæ нæ кæсы, фæлæ йыл рувас ногæй схъæртæ кодта:

– Акъуыр мын мæ сæр, зæгъгæ дын куы зæгъын! Хъуамæ куывдмæ аивæй ныццæуон. Тагъддæр, усай, науæд дын ныртæккæ дæхи сæр стондзынæн!

Цы йæ бон уыди рувасы усæн – ахауын кодта йæ сæрыхицауы сæр, уæдæ цы уыдаид.

Ныр бамбæрстат, хиндæр чи разынд, уый?

4. Рувас æмæ гогыз

Гогыз бæласыл бадт, æмæ йæм рувас бабæллыди. Бæласмæ хæстæг бацыд æмæ дзуры:

– Гогыз, мæ къона, ног закъон кæй рацыд, уый фехъуыстай? Нырæй фæстæмæ рувæстæн бар нал и гогызты хæрын, куыйтæн та – рувæстыл цуан кæнын. Æрхиз-ма, дæ нывонд фæуон, æмæ уыцы хорз закъоны тыххæй биноныгдæрæй адзурæм.

– Æмæ мæ уый тыххæй дæлæмæ хизын цæмæн хъæуы, ар-дыгæй уырдаæм дæр нæ бон у аныхас кæнын.

Уалынджы дын хъæуырдыгæй куыйты райын куы райхъуысид.

– Цæй, æз лидзон, – бар-æнæбары загъта рувас.

– Фæлæуу-ма, фæлæуу! – æмæ афтæ куы загътай, ног закъон куыйтæн рувæстыл цуан кæныны бар нал дæтты, зæгъгæ, – дзуры йæм гогыз.

– О, афтæ у, – дзуапп ын радта рувас лидзгæ-лидзын. – Фæлæ куыйтæ, æвæццæгæн, уыцы закъоны тыххæй нæма зонынц.

Зыдыка

Сæумæцъæхæй изæрдартæм æмпулы,
æмпулынæй шакалты дæр æмбулы.

Ныстуан зыгъарæгмæ

Зыгъарæг, мæ хур, сис ды дæр дæ уадындз,
йæ зарæг хъусой зæдтæ ‘мæ Хуыцау дæр.
Ныр тæрхъустæн дæр хорзæхтæ куы уарынц,
уæд ды кæм дæ? Кæцы сырдаей дæ цауддæр?

Адæмон æмбисондмæ гæстæ

«Цы дæ фæхаста Боны Хорз, цы хæйрæг?
Мæ цæст ныуурс, мæ зæрдæ – рыст, æрхæндæг».
Æрдзырдта дардаей Боны Хорз – хæрзгæнæг:
«Гæзæмæ багъæц, ма амæл, нæ хæрæг».
Фæлæ нæ хæрæг уалдзæгмæ ныххæррæг».



*Уызыны лæппынтæн сæ мад амард,
æмæ сæ гæды йæхи хъæбултау рæвдауы.*



Цъары фæрстыл

Къадзаты Вадимы конд нывтæ:

2. Мад.

3. Зæронды сагъæс.

4. Хосдзау.

* * *

Шеф-редактор

Корректор

Дизайн

Компьютерный набор

Ирида КОДЗАТИ

Заира КАРАЦЕВА

Залина ГУРИЕВА

Марина КИРГУЕВА

* * *

*Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы
по надзору в сфере связи, информационных технологий
и массовых коммуникаций по РСО-Алания.*

Свидетельство о регистрации ПИ № ТУ 15-00107 от 10 декабря 2014 г.

*Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.*

*Журналмæ цы кæухфыстытæ цæуы, уыдон редакци рецензи нæ кæны,
стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.*

*Учредитель и издатель:
Министерство культуры РСО-Алания.
362040, г. Владикавказ, ул. Джанаева, 20.*

*Адрес редакции: 362015, г. Владикавказ, пр. Коста 11.
E-mail редакции: mahdug@mail.ru; [http:// www.mahdug.ru](http://www.mahdug.ru).
Тел.: гл. редактор – 25-09-64; зам. гл. редактора, отдел прозы – 25-20-52;
отдел поэзии, корректор – 25-09-74; бухгалтерия – 25-22-47.*

*Подписано к печати 15.09.15. Формат издания 60х84 1/16. Бум. офсет. № 1.
Гарнитура шрифта Музл. Печать офсетная. Усл. п. л. 8,37. Учетно-изд. л. 7,27.*

Тираж 1100 экз. Заказ № 1. Цена свободная.

Выход из печати 30 января 2016 г.

*Отпечатано в ОАО «Осетия-Полиграфсервис»
РСО-Алания, 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11. Дом печати.*





Индекс 73247